

Vervuiling door verpakking

Begin maart dienden de Tweede-Kamerleden Mevr. Epema-Brugman (PvdA) en Terlouw (D'66) een initiatief voorontwerp van wet in „tot regeling en beperking van de vervaardiging en het gebruik van het milieu schadelijke en uitputtende verpakkingsmiddelen”, de zgn. Wet verpakkingsmiddelen. Deze wet — een raamwet — moet de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne bevoegdheden geven om de productie en het gebruik van en de handel in verpakkingsmiddelen en -materialen aan heffingen te onderwerpen, aan regels te binden of zonder meer te verbieden.

Beide kamerleden gingen tot dit initiatief over wegens de groeiende hoeveelheid vaste afvalstoffen, waarvan een groot deel uit verpakkingsmiddelen bestaat. Zo werd in 1972 ruim 8 mln. ton vaste afval verwerkt. Ruim 30% hiervan bestond uit verpakkingsmateriaal. De samenstelling van het verpakkingsafval (in 1970: 50% papier, 24% glas, 13,5% blik en andere metalen, 9% kunststoffen en 2% overige materialen) wijzigt zich „ten gunste” van de niet of moeilijk te vernietigen kunststoffen. Het milieu, dat toch al in een voortdurende strijd met de vervuiling is gewikkeld, loopt hierdoor gevaar. Dit gevaar wordt vooral duidelijk indien de huidige afvalontwikkeling zich voortzet: rond het jaar 2000 zal de hoeveelheid vast afval ca. tweemaal zo groot zijn als thans.

De in de vorige alinea vermelde kwantitatieve gegevens over verpakkingsmateriaal vormen de basis van de Wet verpakkingsmiddelen. De beide volksvertegenwoordigers konden slechts tot uitspraken komen over de vernietigende werking vnl. de kunststofverpakkingen op het milieu op grond van buitenlands materiaal. In Nederland zijn tot nu toe nauwelijks statistieken gemaakt waaruit een inzicht in de schadelijke werking van verpakkingsafval kan worden verkregen. Dit is een grote handicap voor een doeltreffend milieubeheer en zou er wel eens toe kunnen leiden dat de Wet verpakkingsmiddelen niet zonder kleerscheuren door de volksvertegenwoordiging komt. De indieners voelden dit bezwaar kennelijk ook aan, gezien de door hen bepleite wettelijke verplichting tot verschaffen van informatie omtrent de vervaardiging, de invoer, het gebruik en het in het verkeer brengen van bepaalde verpakkingen en verpakkingsmaterialen.

Het initiatief wetsontwerp openbaart meer moeilijkheden die een effectief milieubeheer in de weg staan. Er is namelijk niets bekend over de gevolgen die een Wet verpakkingsmiddelen op de Nederlandse economie heeft. Dat deze gevolgen niet bekend zijn, mogen wij Mevr. Epema en de heer Terlouw niet kwalijk nemen. We kunnen van volksvertegenwoordigers niet verlangen dat zij een ingewikkelde kwantitatief-economische analyse uitvoeren. We kunnen van hen overigens wel ver-

langen dat zij er tijdig bij de regering op aandringen een dergelijk onderzoek te entameren. Tot nu toe is in Nederland nog weinig aan milieu-onderzoek gedaan; het Centraal Planbureau is nog niet veel verder gekomen dan een analyse over de *Economische gevolgen van de bestrijding van waterverontreiniging met afbreekbaar organisch materiaal*.

Zijn de gevolgen van een Wet verpakkingsmiddelen overigens wel groot? Op het eerste gezicht lijken ze nogal mee te vallen. We kunnen immers best zonder plasticverpakking, bier-in-blik enz. Toch moeten we hier niet lichtvaardig overheen stappen. De indieners van de wet doen dit ook niet, gezien de paragraaf in de memorie van toelichting over de relatie tot maatregelen binnen de Europese Gemeenschap. We mogen immers stellen dat zodra verpakkingsmateriaal gevaren voor het milieu gaat opleveren, bestrijding van dit gevaar een aantal nadelige effecten op bepaalde economische doelstellingen zal opleveren. Ik noem bijv. de werkgelegenheid, de economische groei en de betalingsbalans. De plasticindustrie is van groot belang voor de Nederlandse economie. Het eventueel verbieden van plastic verpakkingsmateriaal zou wel eens ernstige nadelige effecten kunnen oproepen die we niet wensen.

Deze bezwaren mogen natuurlijk een effectief milieubeheer niet in de weg staan. Ik heb in dit verband al eens eerder geschreven dat het ecologische evenwicht voor de economische politiek een randvoorwaarde dient te zijn, die mag worden overschreden. Voordat een Wet verpakkingsmiddelen in werking treedt, moeten echter wel de nadelige gevolgen worden opgespoord. Bij een goede uitvoering van zo'n wet zijn deze gevolgen nooit onoverkomelijk. Het initiatief wetsontwerp vraagt daarom regelen ten aanzien van: 1. de bevordering van een herhaald nuttig gebruik van verpakkingsmateriaal en 2. de bevordering van de productie en het gebruik van afbreekbare stoffen voor wegwerpverpakkingen.

Er zal nog heel wat moeten gebeuren voordat het wetsontwerp een goed werkende wet is. Dat een dergelijke wet er moet komen staat m.i. vast. Het wetsontwerp van Mevr. Epema-Brugman en de heer Terlouw biedt voldoende mogelijkheden voor onze vrije ondernemingswijze productie, tot een effectief milieubeheer t.a.v. verpakkingsmaterialen te komen. Het zou overigens veel gemakkelijker zijn indien de burgers zelf meer milieubewust zouden zijn. Tegen milieubederf staan zij niet geheel machteloos. Ten aanzien van verpakkingsmateriaal bijv. hebben zij de gelegenheid met succes de hand in eigen boezem te steken.

L. Hoffman

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> Vervuiling door verpakking	317
Column Zweefvlucht, door <i>Drs. A. Ketting</i>	319
<i>Drs. H. Thomas:</i> Joegoslavië: een ontwikkelingsland!, met naschrift van <i>Prof. Dr. J. Wemelsfelder en Drs. H. Tempelmans Plat</i>	320
Boekennieuws	326
<i>Drs. M. Bruyn-Hundt:</i> Een geëmancipeerde inkomensvorming en -verdeling	327
Bedrijfseconomie Mensen, gedrag en handelen, door <i>Prof. Dr. A. Bosman</i>	330
Boekennieuws <i>Dr. H. W. de Jong: Dynamische concentratietheorie, door Dr. J. J. Wouterse</i>	333
<i>R. E. Baldwin: Economic development and growth, door Drs. J. K. T. Postma</i>	335
Mededeling	336

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224. Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701. Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.*

Kopij voor de redactie: *in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

Abonnementsprijs: *f 78.00 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f 46.80 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).*

Betaling: *Abonnementen en contributies. (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekeningno. 122945 t.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.*

Losse nummers: *Prijs van dit nummer f 2,50 (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekeningno. 8408 t.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

Advertenties: *B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.*

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.*

Onderzoekafdelingen:

*Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek*

Zweefvlucht

De laatste tijd zien we ook van officiële (IMF-)zijde in toenemende mate een aanvaarding van (c.q. berusting in) een grotere wisselkoersfluctuatiemogelijkheid. Meer frequente pariteitwijzigingen kunnen geheel in overeenstemming zijn met letter en geest van het IMF-statuut; en ook een afspraak tot margeverruiming, bijvoorbeeld van 2% tot 4,5%, kan binnen het IMF worden gemaakt. Dus zijn velerlei wisselkoersstelsels (zoals de „crawling peg” of „gliding parity”-methode) met meer flexibiliteit dan het oude vertrouwde „pariteitsysteem” onder de IMF-hoed te vangen. Waarmee de waarde van het IMF-wisselkoersstelsel toch maar beezen is. Zo luidde ongeveer de gedachtengang van S.I. Katz welke ik in mijn column van 3 januari jl. een „merkwaardige (cirkel)redenering” ter verdediging van het IMF noemde. In zoverre Katz met een dergelijk woordenspel echter niet méér heeft willen doen dan het aangeven van het institutionele kader waarbinnen het wenselijk is dat veranderingen in („hervormingen van”) het internationaal geldstelsel plaats vinden, kan ik hem wel volgen: De recente gebeurtenissen wijzen eens te meer op de noodzaak om een waarlijk internationale oplossing te zoeken voor het internationale-geldprobleem, en daarvoor is het IMF inderdaad nog altijd de meest geschikte encadrering.

Deze uitspraak lijkt niet erg aan te sluiten bij de realiteit. Het schijnt immers dat de EG, Japan en de VS thans van de nood een deugd aan het maken zijn door onderhands een aantal regelingen te treffen die althans voor een redelijke tijd weer een „normale” afwikkeling van het internationale betalingsverkeer kunnen waarborgen: de EG wordt geacht „gemeenschappelijk te zweven”, de yen zweeft, en de dollar is wederom gedevalueerd (dat wil zeggen: de officiële goudprijs is wederom ietsje meer aangepast in de richting van de vrije goudprijs): Nu „zweven” en „dollardevaluatie” als twee zwarte schapen eenmaal overduidelijk over de dam zijn, lijkt het alsof de rol van het IMF als schaapherder is uitgespeeld, en dat „The Committee of the Board of Governors of the Fund on Reform of the International Monetary System and Related Issues” (zoals het Comité van Twintig officieel moet worden aangesproken) maar snel, als verloren schaaap, naar huis moet (terug)gaan. De schijn bedriegt echter: de (westelijke) wereld heeft z'n monetaire schaapjes nog lang niet op het droge.

Het „gemeenschappelijk zweven” der EG-valuta's is aardig terminologisch stuntwerk, maar ook niet meer dan dat. Drie van de negen landen (Engeland, Ierland en Italië) laten verstek gaan, waardoor dwars, door „nieuwe drie”

en „oude zes” een splitsing in „zwakke” drie en „sterke” zes manifest is geworden, en deze laatste zes handhaven nog altijd een onderlinge 2,25%-marge; een zeer comfortabele, in de zin van nauwelijks economisch-politiek-verplichtende, speling. Het „Europees Monetair Fonds” klinkt eveneens leuk in de oren, maar stelt helaas niet méér voor dan een kasboek waarin onderlinge schulden en vorderingen vanwege het interveniëren ter wille van de 2,25%-bandbreedte gesaldeerd worden; op het moment van schrijven, enige dagen vóór 1 april 1973 als datum waarop dit fonds in werking moet treden, is zelfs nog geen overeenstemming bereikt over de plaats van vestiging daarvan. Van gemeenschappelijke reservevorming (Engelands niet geheel onterechte voorwaarde voor deelname aan een écht EG-zweven) is geen sprake, evenmin als van „bevroren” koersen tussen de momenteel sterke zes.

Ook het Japanse zweven lijkt „mooier” dan het is. Hoewel Japan schijnt te streven naar „clean floating”, behouden de monetaire autoriteiten zich het recht voor om de valutamarkt te steunen als de vrije-koersvorming al te gek wordt. Bij zo'n systeem (dat overigens ook gevolgd wordt door de drie individueel zwevende EG-landen, het EG-blokje en Zwitserland) wordt gesproken van „dirty” zweven; trouwens een begrijpelijk, maar toch verwerpelijk suggestief woordgebruik. Wérkelijk vrij-fluctuerende wisselkoersen óf wel een bandbreedte van 8 of 10% zouden het overwegen waard zijn; het laatste dóen onder het mom van het eerste draagt echter niet bij tot het tegengaan van ongewenste speculatieve kapitaalstromen; zolang wisselkoersherzieningen niet volstrekt uitgesloten zijn, zal op pariteitwijzigingen geanticipeerd worden.

De zorgen om de dollar zijn eveneens in feite nauwelijks verminderd. Om tenminste een goed deel van de ca. 85 mrd. in Europa aanwezige dollars op redelijk korte termijn naar de plaats van herkomst te repatriëren, is méér nodig dan

(alweer) een dollardevaluatie en een wat hogere Amerikaanse rentestand, en Nederlandse en Duitse pogingen daartoe in de sfeer van allerhande controles en restricties. Het effect van een devaluatie op de handelsbalans kan, volgens recente onderzoeken, zeker vijf jaar duren; binnenlandse overwegingen beperken de rente als instrumentvariabele voor buitenlandse doeleinden (de „prime rate” in Amerika komt na de discontoverhoging van 5 tot 5,5% nu al neer op ca. 7%); dollarbezitters zijn reeds vijf (anderhalf) jaar gewend aan de materiële (resp. formele) inconverteerbaarheid van hun kortlopende vordering op de VS; en maatregelen die dienen om buitenlandse valutategoeden te frustreren en/of om het binnenlands effect daarvan te neutraliseren, zoals door Nederland en Duitsland getroffen, zijn naar hun aard van tijdelijke duur.

Mén kan de huidige ontwikkeling van het tolereren van „zwevende” koersen (twee jaar „praktijk” hebben wat dit betreft meer gedaan dan twintig jaar „theorie”) zien als een stap op de goede weg naar het accepteren van een meer flexibel internationaal monetair bestel, met als bijkomend „voordeel” een duidelijker aftekening van de drie blokken EG, Japan en VS. Daarbij wordt dan uit het oog verloren dat we op deze wijze nóg verder verwijderd raken van een wérkelijk duurzaam functionerend internationaal-geldstelsel; dat de „eenheid” van de EG er (nog verder) onder lijdt; en, „last but not least” zoals dat heet, dat de ontwikkelingslanden geen enkele greep hebben op een door hen als onwelkom beschouwde gang van zaken. Ik interpreteer de recente gebeurtenissen liever als een vlucht van de (oude) Groep van Tien voor hun onontkoombare plicht om, rekening houdend met de belangen van de ontwikkelingslanden, voorfundamentele veranderingen in het monetaire systeem te zorgen. Vandaar het (dubbelzinnig) opschrift waaronder dit stukje werd geschreven. Vandaar mijn overtuiging dat, om bij de gebruikte beeldspraak te blijven, de (lieft met SDR's gestookte) motor van het Comité van Twintig (waarin de ontwikkelingslanden althans vertegenwoordigd zijn) tijdens de zweefvlucht stationair moet blijven draaien om zodra een dergelijke vliegtocht, indien er gebrek aan thermiek komt, onherroepelijk overgaat in een glijvlucht, het toestel weer op hoogte te brengen. Het Comité van Twintig geeft zichzelf anderhalf tot twee jaar; met veel goede wil, en enig kunst- en vliegwerk, moet het mogelijk zijn om in die tijd de ca. 125 IMF-schapen zo mak te krijgen dat ze samen het hok in gaan.

A. Keiting

Joegoslavië: een ontwikkelingsland!

DRS. H. THOMAS*

Op 15 maart 1972 gaf ESB een bijlage uit onder de titel Arbeiderszelfbestuur in de Joegoslavische industrie met als ondertitel „Afschrikwekkend of navolgenswaardig voorbeeld?“. Een werkgroep verbonden aan de TH-Eindhoven rapporteerde onder leiding van Prof. Dr. J. Wemelsfelder in deze bijlage over de resultaten van een onderzoek naar de economische aspecten van het Joegoslavische systeem. Het Joegoslavische experiment van zelfbestuur werd getoetst aan stellingen die in de afgelopen jaren door enkele economen zijn ontwikkeld. De werkgroep ontleende deze stellingen voornamelijk aan het werk van B. Ward en J. Vanek en maakt het zich niet gemakkelijk: waar mogelijk werden vergelijkingen getrokken met de situatie in andere landen waaronder met name aandacht werd gegeven aan West-Duitsland en Nederland.

De verkenning van dit onbekende terrein is zeker geslaagd te noemen. De studie bestrijkt een breed gebied; macro- en micro-economische aspecten komen goed uit de verf. In dit artikel wil ik ingaan op de door de werkgroep gevolgde methodiek en enige aanvullende kanttekeningen plaatsen. Het vergelijken van Joegoslavië met Westeuropese landen staat m.i. een goede beoordeling van de waarde van zelfbestuur voor Nederland in de weg. Juist omdat de werkgroep vrij ver gaat in het trekken van conclusies voor Nederland, lijkt het ons van belang hierop in te gaan. Door de studie van de werkgroep op de voet te volgen hopen we er in te slagen een efficiënte bijdrage tot de discussie over dit onderwerp te leveren. In hoofdstuk 1 beklemtonen we de ontwikkelingsproblematiek van Joegoslavië. De door de werkgroep geïnterpreteerde statistische gegevens worden opnieuw bekeken en laten een alternatieve interpretatie toe. In de hoofdstukken 2 en 3 bespreken we macro-aspecten van groei en cyclische verschijnselen. Vervolgens komt het investeringsgedrag aan de orde, gevolgd door enkele opmerkingen betreffende de inkomensverdeling en een afrondend slothoofdstuk.

1. Joegoslavië als ontwikkelingsland

Hoewel de werkgroep in enkele inleidende opmerkingen aandacht heeft voor recente snelle ontwikkelingen en het eigen karakter van Joegoslavië, wordt toch spoedig geconcludeerd dat Joegoslavië „als een geïndustrialiseerd land kan worden gezien“: met andere woorden, een vergelijking met Westeuropese landen is toegestaan. Deze stelling wordt gestaafd met empirische gegevens welke wij hieronder opnieuw weergeven als tabellen a, b en c.

De conclusies van de werkgroep vatten wij hieronder samen.

tabel a. Voor de meeste landen blijkt het percentage werknemers in de industrie t.o.v. de totale werkzame beroepsbevolking bijna gelijk te zijn aan het aandeel van de industriële productie in het bruto nationale produkt. Het industriële percentage van Joegoslavië (37,4%) wijst op een hoge industrialisatiegraad in een zeer efficiënte industrie (slechts 16,6% is werkzaam in deze sector).

tabel b. Joegoslavië kent een hoge arbeidsproductiviteit welke mo-

Tabel a. Industriële productie en aantal werknemers in enige landen

Landen	Industriële productie als % van het bruto nationale produkt (1965-1967)	Aantal werknemers in de industrie als % van de totale werkzame beroepsbevolking (1965-1967)
Duitsland	39,7	37,6
Joegoslavië	37,4	16,6
Oostenrijk	36,5	31,1
Zweden	35,1	30,9
Verenigd Koninkrijk	34,7	35,1
Portugal	34,5	24,7
België	31,9	33,5
Japan	31,6	24,9
Nederland	31,3	29,1
Frankrijk	31,0	28,3
Denemarken	30,3	32,7
Italië	30,2	29,0
Verenigde Staten	29,4	26,1

Tabel b. De industriële productie per werknemer in dollars in enige landen

Landen	Industriële productie per werknemer in \$ (1965) (bijdrage aan bruto nationale produkt)
Verenigde Staten	7.000 - 8.000
Canada	6.000 - 7.000
Nederland	4.000 - 5.000
Duitsland	
Frankrijk	
Zweden	
Engeland	
Italië	3.000 - 4.000
Japan	
Joegoslavië	

Tabel c. Grootte-klasse industriële bedrijven in enkele industrielanden 1961-1962

Aantal werknemers	Aandelen in % van totaal aantal werknemers in:					
	Groot-Brittannië	West-Duitsland	Frankrijk	Italië	Nederland	Joegoslavië
10 - 99	20,4	21,5	29,8	41,3	28,2	3
100 - 999	45,4	40,0	43,7	40,1	51,3	47
> 1.000	34,5	38,5	26,5	18,6	20,5	50
Totaal	100	100	100	100	100	100
Gemiddeld aantal werknemers per bedrijf	141	111	86	50	62	408

gelijk samenhangt met de neiging tot gigantomanie, het streven naar bedrijven van grotere dan optimale omvang.

tabel c. De industriële organisatie van Joegoslavië valt op door de aanwezigheid van veel zeer grote bedrijven; een verschijnsel dat wijst op het moderne karakter van de industrie. Tot zover de weergave van standpunten van de werkgroep.

In deze tabellen wordt Joegoslavië alleen met hoger ontwikkelde landen vergeleken. Het inkomen per hoofd van de bevolking in al deze landen is minimaal \$ 1.000 en gaat in

* De auteur is wetenschappelijk medewerker aan de Cornell University, Ithaca, NY, Verenigde Staten.

sommige gevallen daar ver boven uit. Voor Joegoslavië geldt echter een waarde van ongeveer \$ 500 voor de periode waarop de statistische gegevens betrekking hebben! In de literatuur is het zeer gebruikelijk om in vergelijkende studies landen te rangschikken naar het inkomen per hoofd — zie bijv. het werk van Bergson, Chenery en Singh — en dan past Joegoslavië met bijv. Chili en Griekenland in een categorie van landen die op mars zijn, maar nog ver verwijderd zijn van landen als West-Duitsland, Frankrijk en Nederland, landen die tot de \$ 1.500 groep behoren.

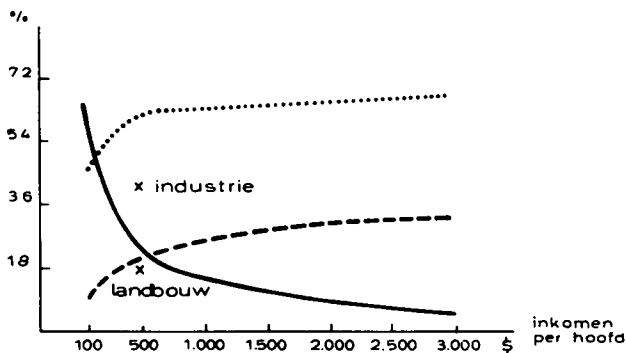
In tabel 1 en de figuren 1 en 2 willen wij aangeven welke gevolgen het ontwikkelingsperspectief heeft voor de structuur van Joegoslavië.

Tabel 1. Produktieverhoudingen, arbeidsstructuur en het niveau van economische ontwikkeling a)

Inkomen per hoofd van de bevolking in \$	Productie als % van het bruto nationaal produkt in:			Aantal werknemers als % van de actieve beroepsbevolking in:		
	landbouw	industrie	dienstensector	landbouw	industrie	dienstensector
100	45	9	46	73	5	22
200	32	14	54	64	10	25
300	26	16	58	44	14	41
500	19	19	61	35	18	47
700	15	21	64	29	20	51
1.000	12	23	65	23	22	55
1.200	11	24	67	20	24	58
1.400	10	26	67	16	25	58
2.000	8	26	67	11	28	61
3.000	5	28	67			

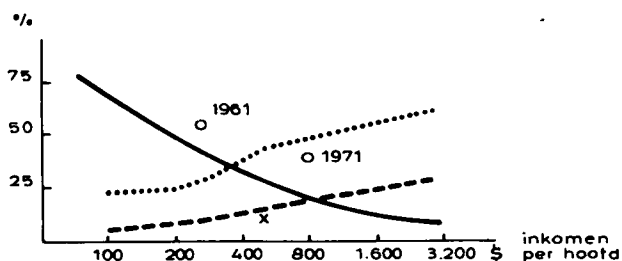
a) Ontleend aan S. K. Singh, *Aggregate Employment Function: Evaluation of Employment Prospects in LDCs*, Working Paper No. 31, Dept. of economics, Cornell University, augustus 1962.

Figuur 1. Productie als % van het bruto nationaal produkt in landbouw (—), industrie (----) en dienstensector (...). De positie van Joegoslavië is voor 1965 aangegeven met (x).

a) Ontleend aan S. K. Singh, op. cit.

Figuur 2. Aantal werknemers als % van de actieve beroepsbevolking in landbouw (—), industrie (----) en dienstensector (...). Voor Joegoslavië is de positie in de industrie voor 1965 aangegeven met (x), en in de landbouw voor 1961 met (o).

a) Ontleend aan S. K. Singh, op. cit.

Figuur 1 laat duidelijk zien dat Joegoslavië een naar verhouding te hoog percentage van het nationaal produkt in de industrie voortbrengt, terwijl de landbouw lager uitkomt dan overeenkomt met het ontwikkelingsniveau. Figuur 2 echter, toont dat Joegoslavië goed past in het patroon dat op grond van het stadium van ontwikkeling mag worden verwacht. Het aandeel van de beroepsbevolking in de agrarische sector is nog zeer hoog, maar daalt snel (van 57% in 1961 tot 45% in 1971), terwijl voor de industriële sector geldt dat het percentage in 1965 bijna op de trendlijn ligt.

Voor ontwikkelde landen gaat het percentage van de beroepsbevolking, werkzaam in de industrie, parallel lopen met het aandeel van deze sector in het nationale produkt, en ligt bij landen met meer dan \$ 1.500 inkomen per hoofd daar ongeveer 5% beneden. Bij lagere inkomensgroepen gaan deze percentages uiteenlopen, terwijl het niveau eveneens belangrijk daalt. Joegoslavië behoort tot deze laatste categorie. In dit perspectief moet o.i. de interpretatie van tabel a herzien worden. Joegoslavië is een ontwikkelingsland en vertoont een beroepsstructuur die verwacht kan worden in een land met een inkomen per hoofd van \$ 500. De werkgelegenheid in de industriële sector ligt iets beneden de trend, wat zou kunnen wijzen op een structurele zwakte met betrekking tot het scheppen van werkgelegenheid. Zolang echter nog bijna 50% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam is, is het onjuist van een geïndustrialiseerd land te spreken! De industriële sector is zeer interessant omdat de trendwaarde zeer duidelijk wordt overschreden. De Joegoslavische industrie neemt al bijna 40% van het nationale produkt voor zijn rekening terwijl dit slechts 20-25% „behoort” te zijn. Dit wijst op een ernstige structurele verstoring die waarschijnlijk met een slecht functionerende kapitaalmarkt samenhangt. Het begrip arbeidsproductiviteit als gehanteerd door de werkgroep is van weinig betekenis, omdat de kapitaalstructuur niet nader wordt gezien.

We willen echter twee factoren noemen die mogelijk het aandeel van de industrie in het bruto nationale produkt hoger doen lijken dan in werkelijkheid het geval is.

1. Het begrip „sociaal produkt” in Joegoslavië dekt niet ons nationaal produkt, maar sluit daarvan uit een aantal — volgens Marxistische traditie onproductieve — diensten. Door Vinsky en Horvat wordt dit verschil op 12 - 20% geschat.

2. De waarde van de landbouw is zeker te laag aangegeven doordat de kostprijscalculatie — evenals in andere Oosteuropese landen — enkele kostenelementen verwaarloost.

Beide factoren geven een „bias” in dezelfde richting en een ruwe correctie geeft aan dat het industriële aandeel dicht bij 30% ligt dan de 38% die de statistieken nu aangeven voor 1965.

Tegen deze achtergrond wordt ook tabel b meer doorzichtig. Deze tabel geeft aan hoe groot de productie in de Joegoslavische industrie is in het jaar 1965, en we kunnen zeker aannemen dat dit te danken is aan de uitzonderlijk hoge investeringen die Joegoslavië voor een lange periode heeft opgebracht en voornamelijk heeft gebruikt in de industrie. Een vergelijking met landen als de Verenigde Staten en Canada is zonder analytische betekenis omdat het gaat om het niveau van economische ontwikkeling en niet om absolute waarden.

Dit leidt tot ons commentaar op tabel c, die de opstellers van het rapport doen beweren: „Qua omvang van het industriële bedrijf is Joegoslavië een modern land”. Integendeel, de schaarste aan ondernemerstalent en tendenties tot monopolievorming wijzen typisch op een vroeg stadium in industriële organisatie. De interessante cijfers in Van den Doels dissertatie spreken hier voor zich: het gemiddeld aantal werknemers per bedrijf in de Sovjetunie bedroeg in 1928 ruim 500 en daalde tot een „Amerikaans” niveau van ongeveer 200 in 1963. Zeker is op theoretische gronden een dergelijke grote omvang van het zelfbesturende bedrijf niet te verwachten. Vanek voorspelt een kleinere omvang en kan daarom zeer ingenomen zijn met de resultaten van het onderzoek van Sacks

naar de industriële organisatie in Joegoslavië van 1959 tot 1968 1) 2). De concentratiecoëfficiënt neemt over deze periode met 6% af en het aantal ondernemingen met ruim 8% toe. Na 1965 vindt een verslechtering plaats, die zeker samenhangt met de grotere mate van zelffinanciering waartoe ondernemingen na de hervormingen van dat jaar werden gedwongen.

Het komt ons voor dat de waarde van het Joegoslavische experiment — voor zover het de economische zijde betreft — gezocht moet worden in nieuwe gegevens en ervaringen die van groot belang kunnen zijn voor andere ontwikkelingslanden. We denken hier aan recente ontwikkelingen in Chili en Peru, landen waar men nieuwe koersen volgt en verschillende elementen van een zelfbesturende economie heeft ingevoerd.

2. Groei in de Joegoslavische economie

Evenals in andere ontwikkelingslanden wordt groei — en deze is in Joegoslavië van 1952 tot 1967 zeer hoog geweest — vooral bepaald door de beschikbaarheid van arbeid en kapitaal. Dit, in tegenstelling tot de ontwikkelde landen waar groeivoeten van vier tot vijf procent al hoog zijn en grotendeels worden bepaald door technologische vooruitgang. De werkgroep bespreekt de groei met behulp van tijdreeksanalyses (1) en een cross-section studie (2).

Ad 1. Een korte samenvatting wordt gegeven van eerder verschenen onderzoekresultaten van Horvat, Marschak en Rockwell. Horvat en Marschak passen een Cobb-Douglas-productiefunctie toe met alle bezwaren daaraan verbonden. Ik ga geheel mee met de kritiek van de werkgroep op Horvats optimistische visie, die zelfbestuur alle krediet geeft voor de snelle groei van deze periode. Niet alleen valt de groei in Joegoslavië na 1965 terug, maar andere landen bereiken in recente jaren eveneens hoge groeipercentages, en zonder zelfbestuur. Er zijn zelfs aanwijzingen dat een orthodox Harrod-Domar-model met maximale investeringen en een juist waarden van schaarsteverhoudingen de voldoende en noodzakelijke voorwaarden bevat voor snelle groei.

Aan de drie genoemde tijdreeksstudies wil ik nog een vierde toevoegen, opnieuw van Rockwell 3). Hij wijzigt hierin de Cobb-Douglas-functie door het toevoegen van een index voor de veranderde „educational efficiency” van de beroepsbevolking. Bleef deze voor de jaren 1953 tot 1961 constant op 6,5 jaar gemiddelde scholing, van 1961 tot 1966 werd een snelle stijging tot 7,8 jaar geconstateerd. Deze index is significant en reduceert het residu van de schattingen in de tweede periode met 2,6%, in absolute waarde. Ook zijn model is te eenvoudig, laat geen andere substitutie-elasticiteit dan één toe en is behept met alle gebreken van dit type functie.

In dit verband presenteert de werkgroep enkele gegevens — hier als tabel d opnieuw afgedrukt — om aan te tonen dat de groei in Joegoslavië in deze periode niet indrukwekkend is geweest.

Tabel d. Groei van het sociale produkt (in %) van 1947-1964 in Joegoslavië

Jaren	Perioden met snelle groei	Perioden met langzame groei
1947-1949	12,4	
1950-1952		-0,4
1953-1954	11,0	
1955-1956		2,9
1957-1960	10,0	
1961-1962		6,0
1963-1964	11,3	

Wat ook de onregelmatigheden zijn, er valt niet te tornen aan een trendmatige ontwikkeling van 8% jaarlijkse groei in de hele economie en van ruim 12% in de industrie! Tabel d toont de schommelingen in de groeivoet aan. Bajt, de oorspronkelijke auteur van deze gegevens, stelde ze op in een betoog over de instabiliteit van de groeivoet, een onderwerp waarop we nog terug komen.

Alle bankzaken
65 vestigingen
in Nederland
Affiliatie te New York

(I.M.)

Ad 2. In de vergelijkende studie met andere landen wordt door de werkgroep een korte samenvatting gegeven van een studie door Bertrand en Balassa waarin zij rapporteren dat Joegoslavië met betrekking tot de groei van de factorproductiviteit zeer gunstig uit de bus komt. Afgezien weer van de bezwaren verbonden aan hun model, wil ik ook op een ernstig econometrisch tekort wijzen in hun artikel. Er wordt namelijk een regressie-analyse toegepast op de residuen van de productiefunctie in relatie tot variabelen die niet orthogonaal zijn t.o.v. de onafhankelijke variabelen in de oorspronkelijke vergelijking. „Bias” is het gevolg en het is moeilijk aan te geven hoe deze uitvalt. Hun conclusie is bovendien a priori moeilijk acceptabel. Hoe kan de factorproductiviteit hoog zijn in een land dat de schaarsteverhoudingen zo vervalst als Joegoslavië doet: de reële kapitaalrente die ondernemingen aan de maatschappij vergoeden voor het vruchtverbruik van kapitaalgoederen ligt dicht bij het nulpunt, terwijl schatting van de reële marginale opbrengst op 15% duidt!

Het is nog de moeite waard om door te geven dat Horvat in zijn „Business Cycles in the Yugoslav Economy” 4) een groeivoet van 14% noemt, ongekend op dit moment, maar theoretisch niet onmogelijk: een kapitaalopbrengst van 15% plus afschrijvingen van 12%, geheel geïnvesteerd, met 10% aan particuliere en overheidsbesparingen zou investeringspercentages van bijna 40% mogelijk maken, welke met lage kapitaalcoëfficiënten de groei ruim boven de 10% kunnen stuwen. Een dergelijke groei is bovendien zo snel dat zelfs als het offer geheel door de eigen bevolking wordt gebracht, de duur van de zelfbeperking maar uiterst kort is.

3. Conjunctuurgolven in Joegoslavië

De werkgroep was de „golven” bijna op het spoor — zie tabel d in hoofdstuk 2 — maar heeft hier verder geen aandacht aan gegeven. Nu is dit niet zo verwonderlijk, want de Joegoslaven, en zeker de politici, waren er tot 1966 van overtuigd dat zich in hun land geen kapitalistische „golven” voordeden. Horvats mededeling, tijdens een lezing in 1966 aan de universiteit van Ljubljana, dat Joegoslavië niet slechts „golven” kende, maar dat deze inherent verbonden waren aan een zelfbesturend systeem, sloeg als een bom in en sindsdien zijn Bajts en Horvats studies nog steeds de enige goede bronnen van dit pijnlijke verschijnsel. In dit hoofdstuk geven we aandacht aan

1) J. Vanek, *The General Theory of Labor-Managed Market Economies*, Cornell University Press, Ithaca, 1970, part 1.

2) Stephen R. Sacks, Changes in Industrial Structure in Yugoslavia, 1959-1968, *Journal of Political Economy*, Vol. 80, nr. 3, part 1, mei/juni 1972, blz. 561-574.

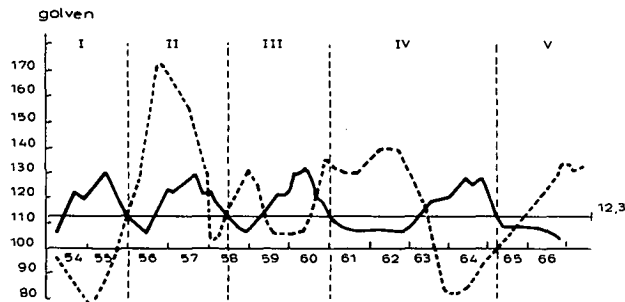
3) Charles S. Rockwell, *Productivity and Growth in Yugoslavia*, a paper prepared for the „Conference on the Measurement of Aggregate Output and Productivity in Eastern Europe”, Yale, november 1971.

4) Branko Horvat, *Business Cycles in Yugoslavia*, vertaald door Helen M. Kramer, IASP, New York, 1971.

Horvat wiens originele bijdrage nog maar weinig bekendheid heeft gekregen. Bajt bestudeerde de investeringscyclus en constateerde dat deze in Joegoslavië vrij synchroon verloopt met die van een aantal communistische en kapitalistische landen 5).

Horvat concentreert zich op een korte cyclus van 12 tot 16 kwartalen, een cyclus die in een zelfbesturend systeem unieke trekken vertoont. Figuur 3 ontleen we aan Horvat en we beperken ons tot dezelfde periode als die welke door de werkgroep is onderzocht.

Figuur 3. „Cycles” van industriële productie (—) en voorraden (---) in Joegoslavië van 1954 tot 1966 a).

a) Ontleend aan Branko Horvat, *Business Cycles in Yugoslavia*, IASP, New York, 1971, blz. 100, 101.

De figuur toont duidelijk aan hoe belangrijk voor Joegoslavië de „golf” is om een 12,3% trendlijn, die de gemiddelde groei aangeeft in deze periode.

Horvat kent een aparte plaats toe aan voorraadvorming. In de kapitalistische landen, en ook in de planmatige Oosteuropese economie „dient” een depressie om te hoog opgelopen voorraden weer tot een normaal peil terug te brengen. In Joegoslavië vindt een tegengestelde beweging plaats. Tijdens de hausse nemen de voorraden af, en wel sneller naarmate de temperatuur hoger oploopt; tijdens de depressie echter zal een zelfbesturende onderneming liever blijven doorwerken en voorraden vormen, dan te reageren op een teruglopende vraag met ontslag van werknemers. Zolang het bankwezen bereid is deze voorraden te financieren met kortlopend krediet ontstaat geen crisissituatie, al blijkt tijdens elke depressie dat de onderlinge schulden van de ondernemingen en daarmee de illiquiditeit in de economie snel toenemen. Zodra het beneden-keerpunt is bereikt, worden de extra-voorraden van de hand gedaan, keert het bankkrediet tot een normaal peil terug en verruimt de liquiditeit. Het gevolg van dit proces is dat heftige schommelingen plaats vinden in het niveau van de effectieve vraag. Terwijl in de westerse economie de stabiliteit van de effectieve vraag ervoor zorg draagt dat fluctuaties in productie en werkgelegenheid getemperd worden, is deze rol in een op zelfbestuur gebaseerde economie toebedacht aan de voorraadvorming. Horvat toont zelfs aan dat de langzame groei tijdens een depressie geheel opgaat in voorraadvorming!

Een tweede interessant gebied is dat van de prijsvorming. Gewend aan inflatie in de opgaande conjunctuur en matiging tijdens de depressie, zien we in Joegoslavië het tegendeel. Tijdens de hausse loopt de groeivoet zo hoog op dat er geen gelegenheid is voor inflatoire krachten om het vuur op te rakelen. In de depressie ziet de onderneming de verkopen dalen en zal zij overgaan tot prijsverhogingen om het inkomen per werknemer te handhaven. De eerder genoemde monopolistische tendensen werken dit proces zeker niet tegen. Horvat argumenteert met kracht dat inflatie geen monetair verschijnsel is, maar geheel „cost-push” bepaald.

Voor een verklaring van de keerpunten in de cyclus kent Horvat een hoofdrol toe aan de internationale economische verhoudingen. Tijdens de hausse doen zich knelpunten voor welke na verloop van tijd niet meer door de voorraden kunnen worden opgevangen. De invoer loopt op en wanneer een

kritisch punt in de invoer/uitvoerhouding wordt overschreden, grijpt de Nationale Bank in met het gevolg dat de groei wordt afgeremd, *gevolgd*, niet voorafgegaan, door een daling van de investeringen. Daarmee zet de neerwaartse beweging in en dan volgt het verhaal van toenemende voorraden, inflatie, illiquiditeit en geleidelijk herstel van de betalingsbalans. Het eind van de depressie komt door exportbevorderende maatregelen en daarmee is weer een begin gemaakt met de spectaculaire opwaartse beweging die ervoor zorgt dat de gemiddelde groeivoet in Joegoslavië zo hoog uitkomt.

Een pikant detail wordt gevormd door de administratieve hervormingen die worden ingevoerd op momenten dat het slecht gaat en bovendien verkeerd gericht zijn: een stokpaard van Horvat, die als het enigszins kan de bureaucratie te lijf gaat. Hij is zover gegaan het aantal pagina's te meten van de officiële *Gazette*, aannemend dat een dikkere krant een groter aantal bureaucratische inmengingen betekent en heeft geconstateerd dat dit aantal pagina's een negatieve correlatie oplevert met het macro-economisch verloop van de conjunctuur.

Het kan haast niet anders of er zullen in de komende jaren meer studies aan dit onderwerp worden gewijd. Er is grote behoefte aan een planmatig model voor de Joegoslavische economie en dan zullen gedragsrelaties — Horvat heeft bijv. geen aandacht aan de consumptiefunctie gegeven — en „cost-push” versus de „Friedmaniaanse” visie nader moeten worden bezien. De overheidsmaatregelen beïnvloeden het prijspeil en het moet m.i. nog blijken dat deze „Horvat”-verschijnselen zich ook zullen voordoen bij afwezigheid van controlerende maatregelen.

Een vertroebelende factor is ook de landbouw die sterk bijdraagt tot de instabiliteit.

4. Investeringsgedrag in Joegoslavië

In ontwikkelingslanden is het surplus beschikbaar voor investeringen een van de centrale krachten die het economische gebeuren bepalen. In een ontwikkelingsland dat voor een zelfbesturend-systeem kiest, wordt deze rol nog belangrijker en wel om de volgende redenen.

a. In een zelfbesturend systeem zijn de aanbodelasticiteiten, zowel in de onderneming als in de hele economie, laag. Vanek spreekt van een „quasi labor market”, waarin op korte termijn de werkgelegenheid en de totale productie vaste waarden aannemen. In een dergelijke situatie is een bespelen van het niveau van de effectieve vraag van geringe waarde. De controle van investeringen vormt het beste economisch politieke instrument, terwijl monetaire politiek gereserveerd moet worden voor beheersing van prijsfluctuaties 6).

b. Eén van de kenmerken van een zelfbesturend systeem is sociaal eigendom van de produktiemiddelen met vruchtgebruik door de onderneming. We komen hier later in dit hoofdstuk op terug.

In hoeverre zal een onderneming, op zelfbestuur gebaseerd, de korte-termijnbelangen doen prevaleren boven lange-termijnaspecten? Als de doelstelling van de onderneming is „het verwerven van een maximaal inkomen per werknemer” dan moet dit uitkomen in een geringere investeringsbereidheid. De realiteit dekt deze voorspelling niet.

Investeringen in vaste installaties als percentage van het bruto nationale produkt bedragen ongeveer 25% in de periode 1956-1966. Wanneer we hieraan — wat m.i. dient te gebeuren — de investeringen in voorraden en gebouwen toevoe-

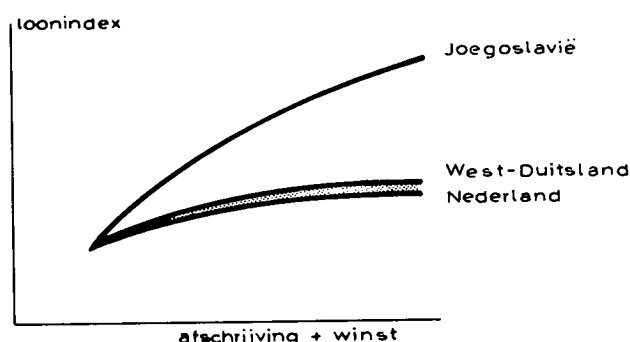
5) A. Bajt, *Investment Cycles in European Socialist Economies: A Review Article*, *Journal of Economic Literature*, Volume IX, nr. 1, maart 1971, blz 53-63.

6) J. Vanek, op. cit., part II, en *The Macro-economic Theory and Policy of an Open Worker-Managed Economy*, Working Paper no. 28, Dept. of Economics, Cornell University, april 1972.

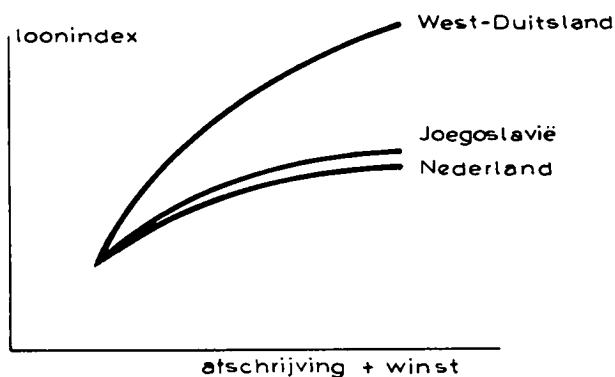
gen dan wordt voor Joegoslavië een percentage bereikt dat in enkele jaren boven de 35% uitkwam. Bij een efficiënte aanwending van deze niet-geconsumeerde produktiefactoren lijkt een groeivoet van minstens 10% haalbaar. Het is merkwaardig dat een inefficiënt investeringsmechanisme — zelffinanciering, zeer lage kapitaalrente — toch voor indrukwekkende groei heeft gezorgd. In dit opzicht ben ik het meer dan eens met de werkgroep die opmerkt dat er geen reden is om aan te nemen dat het zelfbestuur de investeringsdrang in de weg heeft gestaan.

Er blijven onduidelijkheden. De werkgroep voert een alternatief bewijs aan voor het positieve investeringsgedrag en dit geeft mij de gelegenheid hier verder op in te gaan. Dit bewijs luidt als volgt: vergelijk de inkomensvorming in drie landen, Joegoslavië, West-Duitsland en Nederland, en ga na in hoeverre de Joegoslavische loonstructuur een afwijkend beeld vertoont. De verwachting is dat in Joegoslavië de lonen hoger zullen zijn in industrieën met grotere winst, vergeleken met dergelijke industrieën in beide genoemde landen. De grote hoeveelheid gegevens die de werkgroep presenteert vatten we samen in figuur 5, terwijl figuur 4 de geuite verwachting aanduidt.

Figuur 4. Het verwachte gedrag van loonvorming in Joegoslavië, West-Duitsland en Nederland.

Figuur 5. Loonvorming in Joegoslavië, West-Duitsland en Nederland a).

a) Ontleend aan de studie van de werkgroep.

Dit resultaat is zeer verrassend. De loonverschillen tussen de industrieën liggen in Joegoslavië zeker niet verder uiteen dan het geval is in West-Duitsland en Nederland. Toch kunnen m.i. op grond van deze gegevens weinig conclusies worden getrokken. In de eerste plaats is er het grote verschil in economische ontwikkeling, maar nog belangrijker is, dat het investeringsgedrag sterk wordt beïnvloed door belastingmaatregelen! In Joegoslavië is deze invloed niet te verwaarlozen, wat duidelijk blijkt uit de volgende gegevens.

In de onderneming vinden in Joegoslavië boekhoudkundig de volgende handelingen plaats. Nadat van de bruto verkoopopbrengsten de kosten van materiaal, afschrijvingen, interest en verplichtingen tegenover derden zijn afgetrokken, staat de

bruto winst (winst plus lonen en salarissen) ter beschikking van de collectieve werkgemeenschap in de onderneming. Deze beslist over de verdeling van dit bedrag naar loonfondsen en „andere” fondsen, waaronder het investeringsfonds het belangrijkste is. Op dit punt nu zijn belastingtarieven van kracht die bevorderen dat voldoende fondsen naar de investeringen vloeien. Van 1961 tot 1965 gold een belasting op het loonfonds van 15% met sterke progressie zodra bepaalde normen van inkomen per werknemer werden overschreden, terwijl over de „andere” fondsen een percentage van 24% werd geheven. Na 1965 werd het loonfondsbasispercentage verhoogd tot 24% en dat van de andere fondsen teruggebracht op 8%! Beroep op 's lands belang (lange termijn eigenbelang) waren niet voldoende om de investeringen te garanderen, en daarom werd besloten de belastingtarieven zo af te stellen dat het gewenste resultaat toch werd bereikt 7).

We noemden reeds dat het investeringsgedrag niet slechts van belang is voor de ontwikkelingsstrategie, maar de kern raakt van een zelfbesturend systeem. De produktiemiddelen zijn „socially owned” — geen staatseigendom — en worden tegen een economisch verantwoorde vergoeding aan de bedrijven in bruikleen gegeven. Wanneer deze vergoeding te laag is, ontstaat een surplus dat groter is naarmate een onderneming meer kapitaalintensieve technieken toepast. Uitkering van een dergelijk surplus is strijdig met het basisbeginsel: beloning naar geleverd werk als het enige criterium voor de verdeling van de brutowinst in de onderneming. Een recent onderzoek door Vanek en Jovicić wijst aan dat loonverschillen tussen industrietakken significant samenhangen met de betreffende kapitaalsintensiteiten 8).

Ondanks alle aansporingen, de macht van technici en managers, de stimulansen van het belastingstelsel, worden er toch te hoge uitkeringen gedaan in bepaalde bedrijfstakken. Vanek ziet in het gebrekkig functioneren van de kapitaalmarkt de hoofdschuldige van de huidige tekortkomingen van de Joegoslavische economie: werkloosheid, grote emigratie van werknemers naar West-Europa, lagere groei dan theoretisch mogelijk is, ongelijkheden in de loonstructuur en een gebrekkig functioneren van de arbeidsmarkt 9). In meer traditionele ontwikkelingsterminologie: het prijsmechanisme is verstoord en omdat in Joegoslavië de lonen als actieparameter ontbreken, moet alle nadruk vallen op de prijs van kapitaal. Econometrisch onderzoek en nieuwe experimenten in het Joegoslavische laboratorium zullen moeten uitwijzen in hoeverre hij hier gelijk heeft.

5. Inkomensverdeling

Het laatste deel van het empirische onderzoek van de werkgroep wordt in beslag genomen door „labor economics”: loonverschillen, arbeidsmarkt, het scheppen van werkgelegenheid enz.

Een samenvatting wordt gegeven van een studie door Rockwell, die voor een beperkt aantal bedrijfstakken de marginale produktiviteit van arbeid heeft berekend. De numerieke waarden lopen uiteen tot een maximale verhouding van één op drie en de werkgroep concludeert dat een herallocatie volgens Pareto-criteria maar geringe wijzigingen in het nationale produkt zou opleveren, m.a.w. de allocatie van factoren is redelijk efficiënt. We willen hier doorgeven de resultaten van een unieke studie door Plummer, die monnikenarbeid verrichtte door de gegevens van 2.300 ondernemingen in de jaren

7) S. Pejovich, *Planning and the Market in Yugoslavia*, Michigan Conference, november 1970.

8) J. Vanek and M. Jovicić, *The Capital Market and Income Distribution in Yugoslavia: A Theoretical and Empirical Analysis*, Working Paper no. 32, Dept. of Economics, Cornell University, najaar 1972.

9) J. Vanek, op. cit. en *The Yugoslav Economy viewed through the Theory of Labor Management*, manuscript, 1972.

1959 tot 1962 te bewerken 10). Hij gebruikt een zelfde produktiefunctie als Rockwell, maar voegt een „educational-capital”-variabele in. Vervolgens combineert hij alle ondernemingen tot 44 groepen die hij afzonderlijk beziet in het ontwikkelde Noorden en het achtergebleven Zuiden van Joegoslavië.

Vanzelfsprekend lopen zijn schattingen van de marginale produktiviteit veel verder uiteen. Hij vindt een minimum van 0,051 voor de bedrijfstak die precisie-instrumenten produceert en een maximumwaarde van 1,156 voor de hydro-elektrische sector. Een verhouding van ongeveer één op twintig, en daarmee hangt samen dat in zijn studie de opbrengsten van herallocatie voor kapitaal en arbeid meer dan 25% bedragen van het bruto nationale produkt. Deze winst komt tot stand in herallocatie tussen de bedrijfstakken, en maar in heel geringe mate door geografische mobiliteit. Een belangrijk bezwaar is opnieuw de geforceerde waarde van de substitutie-elasticiteit.

Een enkele opmerking naar aanleiding van de verticale inkomensverdeling. Deze, wanneer gemeten met Lorenz-curves, komt nagenoeg overeen in Joegoslavië en Nederland, iets wat voor een ontwikkelingsland opmerkelijk gunstig is. Hier komt nog bij dat de waarnemingen na aftrek van belastingen worden genoteerd. Deze gelijkheid in inkomensverdeling wordt in Nederland bereikt door een sterk progressieve belasting, terwijl de resultaten in Joegoslavië het gevolg zijn van de eigen beslissingsbevoegdheid van de collectieve werkgemeenschappen in de ondernemingen. Inkomstenbelasting is in Joegoslavië te verwaarlozen. Men zou kunnen stellen dat een directe democratie met dezelfde resultaten tevoorschijn komt als een indirecte die via het belastingsysteem haar wensen doet kennen ten aanzien van de gewenste inkomensverdeling.

6. Slotopmerkingen

Als een stelling formuleert de werkgroep de „Wemelsfelderparadox”: arbeid is dermate schaars in de westerse landen dat de ondernemingen al onbewust een zelfbesturend model volgen, terwijl in Joegoslavië het kapitalistische model van winstmaximalisatie wordt gevolgd. Deze stelling verdoezelt de werkelijkheid in niet geringe mate. Is een staking van directeuren, zoals deze in dit voorjaar in Slowenië plaatsvond, denkbaar in een kapitalistische samenleving? Is de gang van zaken bij de ENKA-verbindingen op enige manier te rijmen met zelfbestuur?

In een kapitalistische onderneming wordt arbeid door kapitaal in dienst genomen, terwijl in de zelfbesturende situatie het omgekeerde plaatsvindt. Het is waar dat de macht van arbeid in de westerse onderneming is toegenomen, en dat arbeid in Joegoslavië gedwongen wordt de macht van het bankwezen te erkennen, omdat macro-economisch verkeerde instrumenten van politiek worden gebruikt. Maar het is ook waar dat in de Joegoslavische onderneming de jaarstukken door de werknemers worden goedgekeurd, terwijl die rol aan de aandeelhouders is toebedeeld in de westerse onderneming.

Als een geleidelijke overgang naar zelfbestuur kan men aan een volgend scenario denken. In Nederland is al sinds jaren een dalend kapitaalrendement waargenomen. Het is niet ondenkbaar dat op een gegeven moment aandeelhouders graag bereid zullen zijn hun eigendomsrecht te verkopen in ruil voor obligaties die uitgegeven worden door een centraal investeringsorgaan, dat vaste verplichtingen erkent en tegenover de onderneming als „social owner” gaat optreden. Een dergelijk instituut gaat dan ook nieuwe obligaties uitgeven en daarmee nieuwe experimenten financieren. We denken hier aan geopenbarede plannen om in het regeringsbudget een post op te nemen die bestemd is voor experimenten met andere vormen van industriële organisatie.

Ik had graag gezien dat de werkgroep meer aandacht had gehad voor dieper liggende verschillen tussen de systemen. Nu wordt de indruk gewekt alsof er weinig nieuws onder de zon is. Mijn lezing van het Joegoslavische gebeuren verschilt aanmerkelijk, waar nog bij komt dat het zelfbestuur maar ten dele

is verwerkelijk in dat land, een punt dat steeds door Joegoslaven wordt beklemtoond.

De vergaande decentralisatie lijkt onhoudbaar in een tijd waarin steeds meer problemen op supra-nationaal niveau moeten worden aangepakt. Wij hebben de indruk dat het Joegoslavische experiment ons maar in beperkte mate tot voorbeeld kan dienen. Indien men in de geïndustrialiseerde landen besluit democratische besluitvorming ook tot het bedrijfsleven uit te strekken, zullen theoretische analyses en eigen ervaring en geschiedenis m.i. van meer belang zijn dan het Joegoslavische voorbeeld. Veel risico's kunnen aan het bewandelen van een eigen weg niet verbonden zijn. Ik kan me weinig situaties voorstellen waarin een zelfbesturende onderneming het aflegt tegen een kapitalistisch bedrijf. Een zelfbesturend systeem prefereer ik op democratische gronden.

Ik hoop dat de discussie zal worden voortgezet die door de Eindhovense werkgroep op voortreffelijk niveau is gestart.

H. Thomas

10) J. L. Plummer, *Production Function Analysis of Resource Allocation in the Yugoslav Industry*, Ph. D. dissertation, Cornell University, 1969.

Naschrift

Met genoegen namen we kennis van de waarderende woorden die de heer Thomas, verbonden aan het onderzoekcentrum voor problemen van zelfbestuur van Prof. Vanek aan de Universiteit van Cornell, aan ons rapport over de economische aspecten van zelfbestuur in Joegoslavië wijdde. Aangezien zijn kanttekeningen vooral aanvullend en corrigerend zijn, menen wij met een summier reactie te kunnen volstaan.

1. Zijn opmerkingen over de economische structuur van Joegoslavië zijn juist. Zij tasten echter niet ons uitgangspunt aan, waarin we stelden dat de Joegoslavische industrie — wat de bedrijfsgrootte betreft — vergelijkbaar is met westerse industrieën. Gedacht is hierbij aan de hoge investering per arbeider en de consequenties daarvan voor organisatie, routing en planning. Of de gemiddelde omvang daarbij bovenoptimaal is, lijkt a priori moeilijk uit te maken. Dat was ook niet het object van de studie. Overigens menen we niet onder stoelen of banken te hebben gestoken dat we ons bewust zijn van de, door vele factoren bepaalde, betrekkelijkheid van dit soort cross-country-analyses. Het is echter — helaas — de enige mogelijkheid om empirisch materiaal te verzamelen over de werking van een systeem van zelfbestuur.

2. Bij gebruik van cijfers over het sociaal produkt is zoveel mogelijk uitgegaan van door OECD en ECE vergelijkbaar gemaakte gegevens. Maar zelfs omvangrijke correcties veranderen niet het beeld dat de industriële produktie per arbeider in Joegoslavië relatief hoog is. Ook het feit dat de Joegoslavische industrie — mogelijk — relatief méér monopolies kent (overigens moeilijk te bewijzen) dan de Westeuropese doet niet af aan het feit dat de produktietechniek in het algemeen geavanceerd is.

3. Het gebruik van de gegevens uit tabel d. houdt géén ontkenning in van het (gemiddeld) hoge groeitempo van de Joegoslavische economie. Er wordt slechts betoogd dat men deze groei niet — zoals Horvat suggereert — mag toerekenen aan de gevolgen van arbeiderszelfbestuur.

4. Aan het bezwaar door Thomas genoemd tegen de hantering van produktiefuncties zouden we vele andere kunnen toevoegen. Ook hier geldt weer dat men — bij gebrek aan be-

ter — moet trachten te roeien met de riemen die er zijn. Wij zijn het niet eens met de opmerking van Thomas dat, gezien de prijsvervalsingen in Joegoslavië, reeds bij voorbaat zou vaststaan dat de factor produktiviteit laag moet zijn. Deze stelling kan alleen met empirisch materiaal aannemelijk worden gemaakt, hetgeen Thomas nalaat. Waarschijnlijk is hier ook sprake van een misverstand t.a.v. het begrip factor produktiviteit. Dat is immers wat er van de produktiegroei overblijft nadat de bijdragen van de factoren kapitaal en arbeid zijn afgetrokken. Dat restant zou dan toegerekend kunnen worden aan technische ontwikkelingen, gevolgen van zelfbestuur e.d. In elk geval komt het ons voor dat men — gezien de relatief grote produktiestijgingen per eenheid arbeid en per eenheid kapitaal — voorzichtig moet zijn met aprioristische theoretische overwegingen. De bezwaren van Thomas hebben ons dan ook niet overtuigd.

Over de conjunctuurproblematiek zijn we met opzet „heengeleden” gezien de diffuse relaties met het thema van „zelfbestuur”. Een onderzoek naar de stabiliteit per bedrijfstak waarmee wel een meer directe relatie bestaat bleek op teveel moeilijkheden van theoretische en statistische aard te stuiten. Overigens wijst Thomas er terecht op dat ook Joegoslavië zijn conjunctuur kent.

5. Wanneer Thomas de door ons gescheiden gepresenteerde grafieken over het verband tussen afschrijvingen + surplus en inkomen per arbeider voor Duitsland, Nederland en Joegoslavië in één figuur onderbrengt (figuur 4 en 5), is dat een statistisch niet verantwoorde manipulatie omdat de schalen onvergelijkbaar zijn. Het is inderdaad juist dat men in Joegoslavië ongerust is over de grote verschillen in loonniveau tussen goedlopende en slechtlopende bedrijven en niet alleen door belastingmaatregelen, maar ook door zogenaamde zelfbesturende overeenkomsten 1) corrigerend tracht op te treden. Het lijkt echter moeilijk om a priori uit te maken in hoeverre de afwezigheid van deze maatregelen tot grotere afwijkingen in de grafieken zou leiden. Wij menen tot niet

verdergaande conclusies te zijn gekomen dan het cijfermateriaal toeliet.

6. In verband met enkele tentatieve pogingen om iets aan te geven over de efficiency in de allocatie van de produktiefactoren verwijst Thomas nog naar de studie van Plummer 2), die tot veel ongunstiger conclusies komt t.a.v. de efficiency in de allocatie van produktiefactoren in Joegoslavië. Omdat de uitkomsten van Plummer — zoals deze zelf aangeeft — echter nogal onbetrouwbaar zijn, hebben wij er bij nader inzien géén gebruik van gemaakt.

Een vrij groot meningsverschil bestaat er waarschijnlijk met Thomas ten aanzien van de vraag welke voordelen een systeem van zelfbestuur heeft — in vergelijking tot de andere systemen — waarbij Thomas — in navolging van Vanek — stelt dat er bijna alleen maar voordelen zijn. Hiertegenover menen wij te moeten stellen:

- a. dat de verschillen in gedrag vaak minder groot zijn dan ogenschijnlijk lijkt (zeker wanneer men de situatie in Joegoslavië als uitgangspunt neemt);
- b. dat het systeem niet onaanzienlijke moeilijkheden heeft, met name ook wat de financiering betreft en de afwenteling van risico's op de bedrijfsgenoten.

Een algemeen oordeel kan naar onze mening slechts genuanceerd zijn. De eerste ondergetekende hoopt met name op de financieringsproblemen in een van de nummers van de *Economist* uitvoeriger in te kunnen gaan.

J. Wemelsfelder
H. Tempelmans Plat

1) Tussen bedrijven gesloten overeenkomsten waarin men o.a. afspraken maakt over de hoogte van de lonen.

2) Tijdens het onderzoek was deze studie van Plummer alleen in de vorm van een micro-film van de gestencilde versie beschikbaar.

H. J. van Hunnik en R. L. C. van der Bent: Parkeren in de woonomgeving. Samsom-Bouwcentrum, Alphen aan den Rijn/Rotterdam, 132 blz., f. 18,50.

Deze uitgave is een bewerking van een door het Bouwcentrum uitgegeven rapport van tien onderzoekers over het vraagstuk van het parkeren in woonwijken. Naast het kostenaspect worden ook stedenbouwkundige implicaties en vormaspecten behandeld.

Intermediair: Perspektief. Intermediair Amsterdam, 206 blz., gratis voor gediplomeerden van middelbaar en VWO onderwijs, die geen volledig dagonderwijs meer zullen gaan volgen.

Dit boek, bestemd voor (a.s.) gediplomeerden van MAVO, HAVO, Atheneum, Gymnasium, Middelbare Detailhandelschool, MEAO en MTS uit de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, biedt informatie van en voor bedrijven en instellingen.

Statistisch Zakboek voor het Noorden des Lands 1972, samengesteld door de drie noordelijke Economisch-Technologische Instituten. A.J. Osinga BV, Bolsward, 143 blz. f. 4,50.

Behalve de naar analogie van het CBS-zakboek opgenomen gegevens over o.a.

oppervlakte, gezondheidszorg, volkshuisvesting, onderwijs, cultuur, werkgelegenheid en verkeer in de drie noordelijke provincies is ook een indeling opgenomen van gegevens per economisch-geografisch gebied.

Prof. Dr. A. F. G. Hanken en Drs. H. A. Reuver: Inleiding tot de systeemleer. Leiden, 1973, H. E. Stenfert Kroese BV, 148 blz., f. 24.

De algemene systeemleer als nieuwe wetenschap onderzoekt de toepasbaarheid van de wiskundige modellen, die in de vakwetenschappen worden gebruikt bij de analyse van reële systemen als gestructureerde gehelen in de werkelijkheid. Het boek beoogt de grondbeginselen en hoofdlijnen in kort bestek samen te vatten.

Industrievestiging in Brabant heeft menig voordeel. Eén ervan: de PNEM - voor een adequate elektriciteitsvoorziening. Zij is Brabants industriële ontwikkeling altijd voor geweest. Wat wel blijkt uit een verdrievoudiging van de energieafgifte in 10 jaar en vooral ook uit de geplande capaciteitsverdubbeling binnen

Een geëmancipeerde inkomensvorming en -verdeling

DRS. M. BRUYN-HUNDT*

Vorig jaar bracht de Nederlandse Gezinsraad 1) een rapport uit, waarin de economische waarde van het voeren van een gezinshuishouding werd gesteld op f. 8.000 à f. 22.950 per jaar, afhankelijk van kindertal en opleidingsgraad van de huisvrouw. In het rapport wordt uitdrukkelijk vermeld, dat het uitbrengen van dit rapport niet een pleidooi voor het invoeren van een „huisvrouwenloon” beoogt te zijn. Waarom de Nederlandse Gezinsraad geen huisvrouwenloon wil, wordt niet beargumenteerd. Mij dunkt dat er wel degelijk argumenten zijn voor de daadwerkelijke invoering en dat het ook praktisch mogelijk is een huisvrouwenloon in te voeren. Een aantal problemen worden in het rapport van de Gezinsraad wel genoemd, maar naar mijn smaak niet tot een oplossing gebracht door alleen het huisvrouwenloon te berekenen en niet uit te keren. De Nederlandse Gezinsraad „kuriert am Symptom”.

Wordt de waarde van de huishoudelijke arbeid algemeen erkend?

In discussies rond de fiscale positie van de gehuwde buitenshuis werkende vrouw wordt de huishoudelijke arbeid als draagkrachtvermeerderende factor van het huwelijk genoemd en gecijferd op f. 1.000 à f. 2.000 per jaar 2). Bij uitspraken over het wel of niet toekennen van een werkloosheidsuitkering noemt de Centrale Raad van Beroep huishoudelijke arbeid uitdrukkelijk productief 3). Wie onvrijwillig wordt ontslagen en vervolgens huishoudelijke arbeid gaat verrichten in eigen gezin is volgens de Centrale Raad niet onvrijwillig werkloos en krijgt derhalve geen werkloosheidsuitkering.

Bij het tot stand komen en het uitvoeren van allerlei andere sociale wetten daarentegen wordt de arbeid van de huisvrouw niet als productief ervaren. Is de huisvrouw ziek of invalide, dan ontvangt zij geen uitkering krachtens ziektewet of wao, waardoor de financiële mogelijkheid om haar te vervangen wordt geschapen. De weduwnaar ontvangt geen weduwnaarsuitkering krachtens de aww die hem in staat stelt hulp aan te trekken om zijn overleden vrouw in het huishouden te vervangen. Ook krijgt de onvrijwillig werkloos geworden gehuwde vrouw slechts een half jaar werkloosheidsuitkering, terwijl mannen en ongehuwde vrouwen 2½ jaar lang een uitkering kunnen krijgen. Nog onlangs adviseerde de SER de

minister van Sociale Zaken negatief over het onderbrengen van de huisvrouw in de volksverzekering arbeidsongeschiktheid, waarbij als één der argumenten werd aangevoerd dat bij arbeidsongeschiktheid van de huisvrouw geen sprake is van inkomensderving.

Er wordt dus met twee maten gemeten: komt het de fiscus of sociale wetgever voordelig uit, dan noemt men huishoudelijke arbeid productief, komt het onvoordelig uit dan is die huishoudelijke arbeid niet productief.

Argumenten voor het invoeren van een huisvrouwenloon

1. *Huisvrouwenloon zou bijdragen tot een rechtvaardiger inkomensverdeling.* Hoewel de meningen over wat „rechtvaardig” is in dit verband zeer uiteenlopen, is iedereen het er wel over eens dat er een relatie moet zijn tussen inkomen en inspanning. Huisvrouwen verrichten wel inspanning, maar ontvangen hiervoor geen directe geldelijke beloning. Dit is zeer onrechtvaardig tegenover de huisvrouw.

Er is nog een ander argument: huisvrouwenloon zal leiden tot inkomensnivellering, hetgeen over het algemeen als rechtvaardig wordt ervaren. Ik kom hierop terug bij „De uitvoering” (zie hierna).

2. *Het nationaal inkomen zou exacter worden bepaald.* Reeds eerder heb ik in deze kolommen een pleidooi gevoerd om bij de berekening van het nationale inkomen rekening te houden met de diensten van de huisvrouw 4). Ik gecijferde toen dat haar bijdrage aan het nationale inkomen 30 à 40% bedraagt. De internationale welvaartsvergelijking zou daardoor aan waarde winnen (indien tenminste alle landen dezelfde methode zouden toepassen). Gebruikelijk is immers bij internationale welvaartsvergelijking naar het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking te kijken 5). Nederland steekt dan meestal niet zo gunstig af. Eén van de redenen hier-

* Lerares economie.

1) Nederlandse Gezinsraad, *De economische waarde van het voeren van een gezinshuishouding*, Den Haag, 1972.

2) Rapport Commissie Hofstra 1969. Wetenschappelijk en Scholingsinstituut van het NVV, *Vrouw en fiscus*, 1969.

3) Uitspraken van de CRvB, 1953/85, 1956/14/47/72/204.

4) De huisvrouw als producent, ESB, 13 mei 1970.

5) De welvaart in zeven landen, ESB, 7 juli 1971.

de komende 8 jaar.

De technologische efficiency van het PNEM-bedrijf garandeert u tevens een verantwoorde tariefstelling. Overweegt u vestiging in Brabant dan loont een gesprek met de PNEM. Haar experts hebben al menig bedrijf waardevolle adviezen kunnen geven.

pnem

**n.v. provinciale noordbrabantsche
electriciteits-maatschappij
's-hertogenbosch**

voor is, dat in Nederland betrekkelijk weinig gehuwde vrouwen buitenshuis werken. Indien veel gehuwde vrouwen buitenshuis werken wordt het BNP groter:

1e. door bijtelling van de waarde van de diensten die de gehuwde vrouw buitenshuis verricht;

2e. door bijtelling van de diensten die door crèches, betaalde huishoudelijke hulp e.d. worden verleend.

Voor zover deze laatste diensten in Nederland door de huisvrouw worden verricht, worden ze *niet* met het BNP meegeteld, waardoor in feite de achterstand in BNP veel geringer is dan uit de cijfers blijkt. Zelfs als men rekening houdt met het verschil in BNP dat door de onder sub twee vermelde bijtelling wordt veroorzaakt, is het voor mij de vraag of de grotere welvaart, die andere landen zoals bijv. Zweden hebben, geen schijnwelvaart is. Door het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw kan namelijk een gat in opvoeding en verzorging ontstaan die het welzijn niet bevordert, ook al blijkt dit niet uit het BNP. Zie hierover een nadere uiteenzetting onder punt 4: Een beter maatschappelijk kostenbesef.

3. *Bevordering van de emancipatie van de huisvrouw.* Het is geen toeval dat in het paspoort van de huisvrouw staat: „geen beroep”. Uitkering van een huisvrouwenloon zou ertoe kunnen bijdragen de gelijkwaardigheid tussen de „verdiende” man en de „uitgevende” huisvrouw te verminderen. Dit argument ligt in het psychologische vlak.

In het praktisch-financiële vlak ligt het argument, dat uitkering van een huisvrouwenloon de financiële basis kan leggen voor de huisvrouw om zich thuis te laten vervangen en haar arbeidskracht elders aan te wenden.

4. *Een beter maatschappelijk kostenbesef* zou ontstaan door uitkering van een huisvrouwenloon en daardoor misschien een andere, juistere, allocatie van arbeidskracht. De laatste tien jaar worden onder invloed van de krappe arbeidsmarkt pogingen gedaan meer gehuwde vrouwen buitenshuis te laten werken. De fiscale positie van de gehuwde buitenshuis werkende vrouw werd enigszins verbeterd om een „eventueel bestaande fiscale rem” weg te nemen (6). Het is geen toeval dat de Commissie Opvoering Productiviteit van de SER een onderzoek liet instellen naar de ervaringen van en met gehuwde vrouwen in het bedrijfsleven (7). Arbeid van de gehuwde vrouw buitenshuis leidt immers tot grotere produktie, tot grotere welvaart. Wie dit zo stelt, realiseert zich onvoldoende, dat thuis een gat valt in de verzorging en opvoeding van de kinderen. De kinderen worden sleutelkinderen, zoeken hun gezelligheid en verzorging elders, de kans op jeugdcriminaliteit wordt groter. Het huishoudelijke werk moet in de vrije tijd worden verricht, hetgeen een extra lichamelijke en geestelijke inspanning betekent voor de huisvrouw en haar gezin. Onvoldoende besef van de economische waarde van de huisvrouw en daarmee gepaard gaand tekortschieten van maatschappelijk kostenbesef, kan leiden tot een allocatie van arbeidskracht, die niet optimaal is voor het welzijn. Uitkering van een huisvrouwenloon kan dit maatschappelijk kostenbesef vergroten.

5. *Verbetering van sociale voorzieningen en pensioenen.* Thans is er geen financiële basis om de huisvrouw te verzekeren tegen de gevolgen van arbeidsongeschiktheid. Dit betekent dat de lasten van vervanging van de arbeidsongeschikte huisvrouw gedragen worden door enkelingen, want vrijwillige verzekering tegen dit risico is praktisch onmogelijk. Indien een huisvrouwenloon zou worden uitgekeerd zou er een financiële basis voor premieheffing zijn.

Thans is er een discriminatie in de pensioenregeling, nl. wél korting op het pensioen van de overlevende echtgenote, geen korting op het pensioen van de overlevende echtgenoot. Het lijkt redelijk om op basis van het huisvrouwenloon de huisvrouw een zelfstandig pensioen te geven.

6. *Vermindering van subsidies en sociale uitkeringen.*

Subsidiering van kinderdagverblijven, crèches en kinderspeelzalen kan achterwege blijven. Het huisvrouwenloon geeft immers de financiële grondslag voor vervanging van de huisvrouw. Gescheiden vrouwen zouden minder een beroep

behoeven te doen op de Bijstandswet, omdat zij, als zij een gezin verzorgen, een zelfstandig inkomen zouden hebben in het huisvrouwenloon.

De Bijstandswet heeft grote verbeteringen gebracht voor de bejaarden: zij zijn niet langer aangewezen op hulp en steun van hun kinderen of van de charitas. Indien de eigen oudedagsvoorziening te wensen overlaat, biedt de Bijstandswet uitkomst. Soms leidt dit ertoe, dat al te gemakkelijk wordt besloten tot opname in een duur bejaardentehuis. Er zijn beslist gevallen waarin opname van de bejaarde in het gezin van één der kinderen tot de mogelijkheden en wenselijkheden behoort. Zou het geen aanbeveling verdienen de huisvrouw in deze gevallen voor haar zorgen te belonen? Het beroep op de Bijstandswet zou hierdoor verminderen.

De uitvoering

1. *De hoogte van het huisvrouwenloon.* De omvang en de soort werk van de huisvrouw wisselt sterk met leeftijd, gezinsomvang en -samenstelling. Zolang geen bruikbare functie-analyse van het werk van de huisvrouw beschikbaar is (8), is het moeilijk een juiste maatstaf voor de kwalitatieve en kwantitatieve verschillen te hanteren. Het meest voor de hand liggend lijkt mij het als maatstaf te nemen, het aantal personen dat de huisvrouw verzorgt. Het lijkt mij onjuist om, zoals de Gezinsraad berekent, het opleidingsniveau van de huisvrouw tot uitdrukking te laten komen in het huisvrouwenloon. Slechts wanneer onderzoek zou uitwijzen dat de academisch gevormde vrouw lekkerder en verantwoordelijker kookt en beter haar kinderen opvoedt dan een huisvrouw met alleen basisonderwijs, lijkt het verschil in beloning mij op zijn plaats. Voorshands aan te nemen dat een zodanige correlatie aanwezig is, lijkt mij voorbarig, onrechtvaardig en weinig sociaal.

De loonschaal zou bijv. als volgt opgebouwd kunnen zijn:

1 verzorgingseenheid f. 2.500 per jaar

2 verzorgingseenheden f. 5.000 per jaar

3 verzorgingseenheden f. 7.500 per jaar

4 verzorgingseenheden f. 10.000 per jaar

5 verzorgingseenheden f. 11.000 per jaar

6 verzorgingseenheden f. 12.000 per jaar

voor iedere volgende verzorgingseenheid f. 500 er bij.

2. *Wie komt in aanmerking voor huisvrouwenloon?* Ieder die zichzelf en/of anderen verzorgt. De huisvrouw met een volledig gezin met twee kinderen en een inwonende bejaarde vader zou recht hebben op f. 11.000, de zelfstandige wonende ongehuwde op f. 2.500, de moeder van de onzelfstandig wonende ongehuwde op maximaal f. 2.500, minimaal f. 500 voor dit kind.

Wil men van het huisvrouwenloon geen fokpremie maken, dan zou men bijv. vanaf het derde kind geen beloning meer kunnen toekennen.

3. *De werkgever.* Het meest voor de hand liggend is de echtgenoot tot werkgever te bombarderen. Gelukkig verbiedt het BW dit. Het lijkt mij ongewenst, dat de man een machtspositie (of heeft tegenwoordig de werknemer de machtspositie?) als werkgever krijgt.

Een tweede mogelijkheid is dat de huisvrouw in dienst treedt, bij een stichting of vereniging, zoals ook vele maatschappelijk werkers, gezinsverzorgsters en onderwijzend personeel in dienst zijn van een stichting of vereniging. Een derde mogelijkheid, die mijn voorkeur heeft, is dat de gemeentelijke of rijksoverheid als werkgever optreedt.

4. *De financiering.* Hier ligt de hamvraag: waar haal je het geld vandaan om zo'n twee miljoen huisvrouwen loon te geven? Het antwoord is duidelijk: dat geld is er nú niet, net zo

6) MvT w.o. wijziging van de structuur van het tarief van de IB.

7) Commissie Opvoering Productiviteit van de SER. *Het bedrijven de werkende gehuwde vrouw.*

8) Zie: blz. 11 rapport Gezinsraad.

min als 50 jaar geleden middelen beschikbaar waren voor alle sociale voorzieningen die wij nu gewoon vinden en net zo min als 50 jaar geleden 27% van de rijksuitgaven voor onderwijs beschikbaar was. Keulen en Aken zijn niet op één dag gebouwd en invoering van een redelijke beloning voor de huisvrouw zal ook geleidelijk moeten plaatsvinden.

Eerder heb ik becijferd dat de bijdrage van de huisvrouw aan het nationale inkomen tussen de 30 en 40% ligt. Stel dat ieder jaar een gedeelte van de groei van het nationale inkomen ter waarde van 1% van het nationale inkomen voor dit doel ter beschikking zou komen, dan zou invoering van een huisvrouwenloon in ongeveer 30 jaar kunnen worden gerealiseerd. Dit lijkt mij een redelijke termijn als we deze vergelijken met de tijd die gemeoid is geweest met de ontwikkeling van de sociale voorzieningen of de tijd die de onderwijsuitgaven nodig hebben gehad om op het huidige peil te komen.

Na voltooiing van de invoering van het huisvrouwenloon over 30 jaar zal de relatieve inkomenspositie van gezinnen met meer kinderen, inwonende bejaarden en gezinnen met lage inkomens verbeterd zijn vergeleken met de inkomenspositie van de ongehuwden (vooral de thuiswonenden) en de echtparen zonder kinderen. Voor zover de groei van het nationale inkomen in de vorm van huisvrouwenloon wordt gegeven, is dit een uitdeling in centen en niet in procenten, dus inkomensnivellerend.

Eerste aanzet voor de financiering

Een eerste aanzet om het huisvrouwenloon te financieren zou kunnen zijn een verhoging van de indirecte belastingen, welke verhoging in de kringloop terugkomt in de vorm van huisvrouwenloon. De heer Varkevisser heeft in zijn artikel „Het gewaarborgde inkomen” in *ESB* van 10 mei 1972 laten zien dat een zekere inkomensnivellering mogelijk is door iedere volwassene een inkomen toe te kennen van f. 1.000 en ieder kind een inkomen van f. 500 per jaar. Op soortgelijke wijze heb ik becijferd dat een zekere inkomensnivellering plaatsvindt bij uitkering van een huisvrouwenloon. Als we gemakshalve aannemen, dat alle inkomensgroepen het gehele netto-inkomen op een zodanige wijze besteden, dat daarover indirecte belasting wordt geheven, dan zou het effect van een huisvrouwenloon van f. 1.250 per jaar voor een gezin met twee kinderen zijn zoals in tabel I is aangegeven.

Tabel I.
Reëel besteedbaar inkomen vóór invoering van een huisvrouwenloon I

	10.000	20.000	30.000	40.000	50.000
bruto-inkomen man	10.000	20.000	30.000	40.000	50.000
directe belasting	574	3.174,32	6.676,48	11.282,36	16.641,96
netto-inkomen	9.426	16.825,68	23.323,52	28.717,64	33.358,04
indirecte belasting 14%	1.319,64	2.355,60	3.265,29	4.020,47	4.670,13
reëel besteedbaar inkomen	8.106,36	14.470,08	20.058,23	24.697,17	28.687,91

Reëel besteedbaar inkomen na invoering van een huisvrouwenloon van f. 1.250 II

	10.000	20.000	30.000	40.000	50.000
bruto-inkomen man	10.000	20.000	30.000	40.000	50.000
directe belasting man	574	3.174,32	6.676,48	11.282,36	16.641,96
netto-inkomen man	9.426	16.825,68	23.323,52	28.717,64	33.358,04
netto-inkomen vrouw	1.250	1.250	1.250	1.250	1.250
som netto-inkomens	10.676	18.075,68	24.573,52	29.967,64	34.608,04
indirecte belasting 18%	1.921,68	3.253,62	4.423,23	5.394,18	6.229,45
reëel besteedbaar inkomen	8.754,32	14.822,06	20.150,29	24.573,46	28.378,59

Verandering reëel besteedbaar inkomen door invoering huisvrouwenloon van f. 1.250 III

	+ 647,96	+ 351,98	+ 92,06	- 123,71	- 309,32
--	----------	----------	---------	----------	----------

Voorlopig zou een huisvrouwenloon, om de herverdeling geleidelijk aan in te voeren, beperkt kunnen blijven tot huisvrouwen met één of meer kinderen beneden 16 jaar. De eerste financiële klap van de invoering van een huisvrouwenloon zou dan gedragen worden door de ongehuwden en de echtparen zonder kinderen. Dat de ongehuwden die thuis wonen hieraan meebetalen lijkt mij rechtvaardig; het is een soort toepassing van het profijtbeginsel binnen het gezin.

Dat de zelfstandig wonende ongehuwde hieraan meebetalen lijkt mij niet rechtvaardig. Voor hen zou de aftrek voor de IB verruimd kunnen worden, bijv. door de aftrek voor zelfstan-

dig wonende ongehuwden toe te passen voor alle daadwerkelijk zelfstandig wonenden en deze niet langer te koppelen aan een leeftijd van 35 jaar. Dit is financieel een haalbare kaart, want de verhoging van de indirecte belasting levert meer op dan de f. 1.250 uitkering aan de huisvrouw kost.

Verhoging van de indirecte belasting met het voorgestelde percentage zou in 1970 ongeveer hebben opgeleverd f. 3.600 mln., terwijl de uitkering aan ca. 2 mln. huisvrouwen f. 2.500 zou vergen.

Echtparen zonder kinderen zijn de dupe van deze maatregel, maar dat lijkt mij rechtvaardig, gezien de hoge aftrek die de man geniet voor zijn vrouw („de boterbriefpremie” 9).

5. *Ongehuwden thuiswonend/zelfstandig wonend.* Wanneer invoering van het huisvrouwenloon over ca. 30 jaar voltooid zou zijn, zou de zichzelf verzorgende ongehuwde een bruto beloning van f. 2.500 ontvangen. Onder het huidige regime van de IB zou de netto-beloning voor de laagste inkomens zijn:

f. 2.500 \cdot (25% van f. 2.500) = f. 1.875 en voor de hoogste inkomens

f. 2.500 \cdot (71% van f. 2.500) \times f. 725.

Er zou dus een forse inkomensnivellering tot stand komen tussen vrijgezellen met lage en hoge inkomens. De invoering zou geleidelijk aan plaats moeten vinden om te plotselinge verschuivingen in de inkomensverdeling tegen te gaan.

6. *Gescheiden ouders.* Het huisvrouwenloon zou voor een deel de huidige moeilijkheden bij vaststelling en betaling van alimentatie bij gescheiden ouders opvangen. De echtgeno(o)t(e) die de kinderen verzorgt of laat verzorgen, krijgt hiervoor een huisvrouwenloon. Een gescheiden vrouw of man die drie kinderen verzorgt, zou bijv. een huisvrouwenloon ontvangen van f. 10.000. Daarnaast blijft de alimentatieplicht voor de kinderen bestaan.

7. *Het belastingregime.* Het belastingstelsel dat naar mijn smaak in een geëmancipeerde maatschappij zou horen, ziet er in grote lijnen als volgt uit.

a. Iedere volwassene, gehuwd of ongehuwd, ontvangt een gelijke aftrek voor de IB voor de eerste levensbehoeften.

b. Alle volwassenen, dus ook de gehuwde vrouw, betalen zelfstandig IB en vermogensbelasting over het gehele eigen inkomen en vermogen. Voor alle huisvrouwen, die uitsluitend in het eigen gezin werken, is het netto-huisvrouwenloon dus bij gelijke gezinsomstandigheden even groot.

c. Huisvrouwen, die buitenshuis werken mogen de kosten van vervanging thuis van hun bruto-inkomen aftrekken met als maximum het bruto-huisvrouwenloon dat zij zelf genieten.

d. Dezelfde aftrek kan plaatsvinden voor de arbeidsongeschikte huisvrouw die zich laat vervangen.

e. Ook de weduwnaar mag de kosten van vervanging van de overleden huisvrouw aftrekken met als maximum het huisvrouwenloon dat hij ontvangt.

f. Voor het draagkrachtbeginsel zou desgewenst plaats kunnen blijven bestaan in de vorm van de gelijke belastingvrije voet voor gehuwden en ongehuwden, de kinderaftrek, extra aftrek voor de zelfstandig wonende ongehuwde, bejaardenaftrek, aftrek voor buitengewone lasten enz.

8. *De sociale voorzieningen.* Voor de arbeidsongeschikte huisvrouw zijn twee oplossingen denkbaar, waarvan de eerste mij administratief het minst kostbaar lijkt:

a. de werkgever betaalt de huisvrouw haar loon door en zorgt voor een vervanging in natura waarvan de kosten gedekt worden door de uitkering krachtens de ziekwet of wao; het vrijvallende huisvrouwenloon wordt door de werkgever gebruikt om de kosten van vervanging te dekken.

De weduwnaar ontvangt een huisvrouwenloon naar rato van het door hem verzorgde aantal verzorgingseenheden. Desgewenst kan deze uitkering worden gebruikt voor het aan-

9) M. Bruyn-Hundt, Boterbriefpremie. *ESB*, 27 september 1972.

trekken van betaalde hulp. Hierdoor vermindert het gezinsinkomen. Beneden een bepaalde inkomensgrens lijkt een uitkering krachtens de aww redelijk. Bij werkloosheidsuitkeringen aan gehuwde vrouwen dient uitsluitend bekeken te worden of er bij onvrijwillig ontslag sprake is van inkomensderving. Het uitgavenpatroon van een gezin met een buitenshuis werkende huisvrouw is immers aangepast aan het gezinsinkomen. Hetzelfde geldt voor gevallen waarin mannen om de één of andere reden de rol van de huisvrouw overnemen. Uitzondering dient te worden gemaakt voor gevallen waarin duidelijk sprake is van tijdelijk werk.

9. *Pensioenregeling.* De huisvrouw betaalt zelfstandig premie aow en pensioenpremie en ontvangt met ingang van haar pensioengerechtigde leeftijd zelfstandig aow en pensioen. Indien de huisvrouw nog zo actief is, dat zij zich zelf en haar man verzorgt, dan ontvangt zij behalve haar aow en pensioen normaal huisvrouwenloon. Intrekking van het huisvrouwenloon of korting op aow of pensioen zou onrechtvaardig zijn; een gepensioneerde man, die thans kans ziet betaalde arbeid te verrichten wordt ook niet gekort op aow of pensioen.

Argumenten tegen huisvrouwenloon

1. Huisvrouwenloon betekent een *enorme herverdeling* van het nationale inkomen. Dit is een praktisch argument, dat op zich zelf nooit reden mag zijn om iets wat rechtvaardig is na te laten. Maar ook het praktische argument wordt sterk ondergraven als we het huisvrouwenloon geleidelijk in ca. 30 jaar invoeren. De versturende werking van de herverdeling wordt dan in de tijd uitgesmeerd.

2. Het is *administratief kostbaar*. Ook dit is een praktisch bezwaar, wat op zich zelf geen reden mag zijn. Hetzelfde bezwaar geldt voor de sociale verzekeringen, de loonadministratie van maatschappelijk werkers, gezinsverzorgsters e.d.

3. Het werkt *inflatoir*. Dit argument geldt alleen als daardoor de totale bestedingen toenemen. De voorgestelde maatregel betekent een herverdeling van het nationale inkomen die inkomensnivellerend werkt. Iedere inkomensnivellering zal waarschijnlijk inflatoir werken, omdat de consumptiequote waarschijnlijk groter zal worden. Is dit een reden om maatregelen die inkomensnivellerend werken na te laten?

4. Huisvrouwenloon bevordert het hebben van *grote gezinnen*. Ik heb reeds gesteld, dat als men bang is voor dit effect, men de beloning kan fixeren op een bepaald aantal kinderen. Alleen wanneer wij als volk in het geheel geen kinderen meer zouden wensen, is het fokpremie-argument valabel.

5. Men heeft *kinderen voor eigen plezier*. Waarom zou men voor de verzorging betaald moeten worden? Het is fijn als ouders het opvoeden van kinderen als plezierig ervaren. Hopelijk houden ook andere categorieën werkers van hun werk. Maar is dit een argument om voor het verrichte werk niet betaald te worden?

6. Moet nu alles in geld worden uitgedrukt? Men doet het werk als huisvrouw toch uit *liefde!* Het is te hopen dat de boterham in het kinderdhuis met evenveel liefde wordt klaargemaakt als de boterham door moeder thuis. De verzorgster in het kinderdhuis wordt echter evenmin als de huisvrouw thuis in geld beloond voor haar liefde, maar voor haar werk. Liefde is met geen goud te betalen en daar is het huisvrouwenloon dan ook bepaald niet voor bedoeld.

7. De *vrijheid van de huisvrouw wordt beknot*, omdat zij als zij loon krijgt, verantwoording van haar werkzaamheden moet afleggen aan haar werkgever. Dit is een onzin-argument, want ook nu is er sanctie op het niet goed lopen van het huishouden in de vorm van aanmerkingen van de huisgenoten tot en met ontzetting of ontheffing uit de ouderlijke macht. De bestaande sancties lijken mij zelfs doeltreffender dan de mogelijke sancties van de toekomstige werkgever.

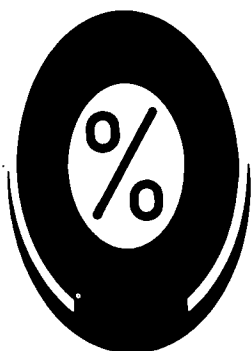
Samenvatting

Er is een groep werkzamen in onze maatschappij, waarvan de arbeid over het algemeen als niet productief wordt gezien en die geen geldelijke beloning voor die arbeid ontvangt: de huisvrouwen. Bepleit wordt invoering van een huisvrouwenloon. Dit zou leiden tot een rechtvaardiger en meer genivelleerde inkomensverdeling, het zou de vrouwenemancipatie bevorderen, het zou de financiële basis vormen voor vervanging van de arbeidsongeschikte, overleden of buitenshuis werkende vrouw en zou leiden tot een betere allocatie van arbeidskracht.

Als werkgever zou de overheid kunnen optreden. Invoering van een huisvrouwenloon zou zeer geleidelijk moeten geschieden om plotselinge verschuivingen in de inkomensverdeling te vermijden. De financiering zou moeten geschieden uit de groei van het nationale inkomen. Een eerste aanzet voor de financiering zou kunnen komen uit een verhoging van de indirecte belastingen.

Schrijfster heeft niet de pretentie alle problemen die uitkering van een huisvrouwenloon met zich meebrengt te hebben voorzien; laat staan te hebben opgelost. Zij zou daarom een verdere gedachtenwisseling zeer op prijs stellen.

M. Bruyn-Hundt

Bedrijfseconomie

Mensen, gedrag en handelen

PROF. DR. A. BOSMAN

1. Inleiding*

Het gedrag van mensen is onderwerp van studie van de psychologie. Wij, d.w.z. de bedrijfseconomen, zijn in dit gedrag geïnteresseerd om de volgende twee redenen.

a. Gaan we uit van de stelling van de

gedragswetenschappen dat het handelen van organisaties mede onder invloed zal staan van de participanten in die organisatie, dan zal moeten worden aangetoond in hoeverre dat handelen wordt bepaald door het handelen van participanten 1). Voor ons van belang is vooral de vraag of het

* Het voorgaande artikel „Organisatie, gedrag en handelen”, verscheen in *ESB* van 21 februari jl., blz. 165 e.v.

De schrijver dezes, geen psycholoog zijnde, verontschuldigt zich voor de ongetwijfeld door hem in dit en het volgende artikel te sterk gesimplificeerde weergave van een aantal standpunten uit de psychologie en de sociologie.

in de economie veelal impliciet vooronderstelde handelen van subjecten, dat wordt geacht te zijn bepaald door het streven naar het maximum maximum van één of meer doelstellingen in overeenstemming is met het handelen van mensen?

b. Indien de onder a geformuleerde stelling van de gedragswetenschappen juist is, dan betekent dit dat maatregelen om het handelen van de organisatie te veranderen, niet kunnen worden genomen zonder de gevolgen van deze maatregelen op het handelen van de participanten mede in de beschouwing te betrekken.

We zullen in dit artikel vooral ingaan op de vraagstelling genoemd onder punt a, in het volgende artikel zullen we de vraagstelling onder punt b nader beschouwen.

Men kan het handelen van mensen in eerste instantie op twee verschillende manieren trachten te analyseren. Deze twee manieren zou men kunnen aanduiden met de woorden waarom en hoe. We zullen beide behandelen in resp. de paragrafen twee en drie. In paragraaf vier zullen we aantonen dat beide niet onafhankelijk van elkaar behoeven te worden beschouwd. We zullen in die paragraaf enkele suggesties doen om te komen tot een meer integrale benadering, die vooral voor de verklaring van het gedrag van organisaties, naar onze mening, van belang is.

2. Het waarom van het handelen

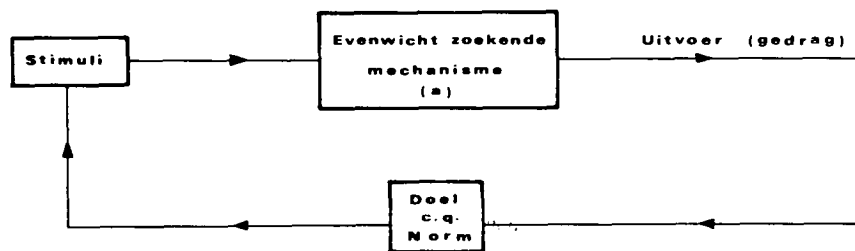
Bij het beantwoorden van de vraag naar het waarom van het handelen, zijn we vooral geïnteresseerd in de oorzaken die dit handelen bepalen. Een bekend onderdeel van de psychologische theorie dat zich hiermee bezighoudt, wordt aangeduid met de benaming S (stimulus) - R (response) theorie. Men kan het centrale punt van deze theorie weergeven d.m.v. het schema in figuur 1 2).

Het evenwicht zoekende mechanisme kan op vele manieren van een inhoud worden voorzien. Eén manier daarvoor sluit aan bij die, welke in de economie wordt gehanteerd bij het definiëren van het begrip economisch handelen. Er wordt dan geen vorm van handelen beschreven, maar een gezichtspunt van waaruit het handelen wordt bestudeerd. Leavitt merkt hierover op:

„One can say that behavior is an attempt to get rid of tension. Tension then equals motivation and the object of behavior is to eliminate the necessity for behaving. Words like „motives” or „needs” or „drives” are rough synonyms for each other as well as words like „tensions” or „discomfort” or „disequilibrium”. Behavior is thus seen as an effort to eliminate tensions by seeking goals that neutralize the causes of tensions” 3).

Bij het geven van een inhoud aan het begrip motivatie kunnen twee richtingen

FIGUUR 1

worden onderscheiden. De ene richting wordt door Ullrich de „drive theory” genoemd 4). In deze theorie wordt de inhoud van het „mechanisme”, dat het evenwicht zoekt, bepaald door de ervaringen in het verleden. Het gedrag in het heden kan derhalve worden verklaard d.m.v. variabelen die toestanden in het verleden beschrijven. Daar tegenover stelt Ullrich de „expectancy theory”. In die theorie wordt het gedrag verklaard uit de verwachtingen t.a.v. bepaalde variabelen en de wijze waarop deze verwachtingen worden gewaardeerd. Ullrich merkt terecht op dat beide moeten worden geïntegreerd om tot een sluitende theorie te komen.

Beide theorieën hebben één punt ook met andere theorieën in de psychologie gemeen, dat ze kunnen worden gekenmerkt als een „black-box”-benadering. Onder een dergelijke benadering verstaat men het streven de inhoud van een proces, in dit geval de inhoud van de doos a in figuur 1, te

Deze rubriek wordt verzorgd door de
afdeling Bedrijfsconomie van de
Rijksuniversiteit te Groningen

bepalen door niet in de doos te kijken, maar een relatie te leggen tussen in- en uitvoer. Deze methode is, gezien de aard van het studie-object in de psychologie, voor deze wetenschap de meest voor de hand liggende. Desalniettemin kunnen tegen de „black-box”-benadering bezwaren worden aangevoerd. Eén van de grootste bezwaren is ongetwijfeld het feit dat elke verzameling van variabelen, mits er een bepaald verband bestaat met de te verklaren variabele, zou moeten worden geaccepteerd. Het criterium voor de uiteindelijke keuze wordt dan bepaald door de mate waarin de ene verzameling beter voorspelt dan de andere. De causaliteit wordt dan echter buiten beschouwing gelaten. Dat laatste is, gezien vanuit een wetenschappelijk standpunt, moeilijk te accepteren. Om die reden zal men de „black-box”-benadering vooral gebruiken voor het toetsen van hypothesen die d.m.v. een idealiserende abstractie zijn afgeleid 5). Daaruit is het dan echter weer te verklaren dat twee naast elkaar staande theorieën, zoals de „drive” en „expectancy theory”, beide in een bepaalde periode een verschijnsel gedeeltelijk kunnen verklaren.

Voor ons doel zijn de volgende twee zaken van belang.

a. Wil men het waarom van het handelen verklaren, dan zal men de stimuli moeten definiëren en specificeren. Immers de stimuli kunnen worden beschouwd als de onafhankelijke variabelen in het proces van verklaren. Indien men bij het verklaren gebruik maakt van het hulpmiddel „black box” betekent dit doorgaans dat naast de invoer (stimuli) als onafhankelijke variabelen nog andere onafhankelijke variabelen worden gehanteerd. Deze variabelen noemt men *toestandsvariabelen*. Ze beschrijven als het ware een aantal kenmerken die voor de specificatie van het „mechanisme” van belang zijn. Het onderscheid tussen stimuli en toestandsvariabelen is in die zin arbitrair, dat het wordt bepaald door de wijze waarop het probleem wordt gesteld. Zo zullen in de „drive theory” andere toestandsvariabelen en stimuli worden gehanteerd dan in de „expectancy theory”, alhoewel het mogelijk is dat bepaalde variabelen in beide voorkomen. De aard van het studie-object en het gebruik maken van de „black box” als onderzoeksmethode heeft ertoe geleid dat de toestandsvariabelen een centrale positie zijn gaan innemen bij het proces van verklaren. Men kan zich dan ook niet aan de indruk onttrekken dat Wright c.s. gelijk hebben als ze opmerken:

„We could with some justification characterize present day psychology as a collection of specialisms (één voor iedere toestandsvariabele, B.), united only in the logic of their methods” 6).

1) Voor de omschrijving van de begrippen gedrag en handelen van de organisatie wordt de lezer verwezen naar: A. Bosman, *Organisatie, gedrag en handelen*, ESB, 21 februari j.l., blz. 165 e.v.

2) De figuur is met enige wijzigingen ontleend aan: H. J. Leavitt, *Management Psychology*, Chicago, 1964, blz. 9.

3) Leavitt, t.a.p., blz. 10.

4) R. A. Ullrich, *A theoretical model of human behavior in organizations*, General Learning Corporation, 1972, blz. 84 e.v.

5) Zie voor de inhoud van het begrip idealiserende abstractie: A. Bosman, G. J. van Helden en J. C. Reuyl, *Theorie van de onderneming* (1), ESB, 10 januari 1973.

6) D. S. Wright c.s., *Introducing psychology: an experimental approach*, Penguin Modern Psychology Texts 1970, blz. 25.

Dat betekent dat het handelen in de psychologie, uitgaande van de vraag naar het waarom, niet éénduidig kan worden gedefinieerd. Nog verdergaande kan men zich zelfs de vraag stellen of het handelen, gezien de „black-box”-benadering, ooit anders kan worden beschreven dan m.b.v. toestandsvariabelen als intelligentie, milieu, opleiding, eerbij enz., waarbij mogelijke daarachter schuilgaande variabelen aan de waarneming onttrokken blijven. Het zijn juist echter dat soort variabelen waarnaar andere wetenschapsbeoefenaren verwijzen als ze spreken over één aspect van het handelen.

- b. Onze conclusie onder punt a lijkt in tegenspraak met de vrijwel algemeen door psychologen aanvaarde stelling dat het handelen van de mens doelgericht handelen is, zie ook figuur 1 waarin dat doelgericht zijn expliciet is opgenomen. Immers, ervan uitgaande dat het handelen doelgericht is, moet *gegeven* dat doel een verklaring kunnen worden gegeven voor de wijze van handelen. Deze strijdigheid is schijnbaar, omdat de psychologen ervan uitgaan dat het doel zelf mede onder invloed van het handelen kan veranderen. Dit kenmerk van hogere-orde-systemen, waartoe we onszelf als mens per definitie rekenen, wordt dikwijls buiten beschouwing gelaten in andere wetenschappen, waar men zich bezig houdt met de verklaring van het functioneren van systemen van lagere orde 7). Zo gaat men er in de economie dikwijls vanuit dat doelstellingen gegeven zijn en dat deze niet muteren. Dit uitgangspunt is lijnrecht in tegenspraak met de wijze van handelen van de mens. We zullen dat in de volgende paragraaf nader toelichten.

3. Hoe handelen

In het onderdeel van de psychologie dat zich bezig houdt met de vraag naar het hoe van het handelen — de zgn. cognitieve psychologie — tracht men te verklaren op welke wijze de mens een probleem oplost. Het begrip probleem-oplossen moet ruim worden gedefinieerd. Men kan immers het bereiken van een bepaald doel beschouwen als de oplossing van een probleem, nl. het aangeven van de weg waarlangs dat gestelde doel kan worden bereikt. Het onderzoek in de cognitieve psychologie heeft de laatste jaren, mede door de mogelijkheden die de rekenautomaat biedt, een grote vlucht genomen 8). We kunnen in dit artikel daarop niet uitgebreid ingaan. 9). We zullen ons daarom beperken tot een korte samenvatting van de belangrijkste resultaten.

1. Het werkgeheugen van de mens is relatief gezien, d.w.z. in relatie met

het achtergrondgeheugen, zeer klein 10).

2. Het achtergrondgeheugen is wel direct toegankelijk, maar de wijze waarop toegang wordt verkregen, vindt niet plaats via een vorm van adressering, zoals we die bij de direct toegankelijke externe geheugens van een rekenautomaat kennen.
3. De schrijftijden in het achtergrondgeheugen zijn een factor 5 à 10 langer dan de leestijden.

Evenals de rekenautomaat zal ook de mens bij het oplossen van problemen moeten kunnen beschikken over programma's en gegevens. De programma's worden voor een deel gevormd door het onderwijs. De hoeveelheid gegevens die door een mens kunnen worden opgeslagen, is, gezien de grootte van het achtergrondgeheugen, niet gelimiteerd, althans voor zover de feiten nu uitwijzen. Hierbij moet worden aangetekend, dat we over dit punt geen verifieerbare uitspraken kunnen doen, om de eenvoudige reden dat we niet exact weten hoe het ophalen van gegevens plaatsvindt. Zolang dit punt niet is opgelost, heeft het weinig zin ons te verdiepen in de vraag naar de grootte van het achtergrondgeheugen.

- De wijze waarop de programma's bij de mens zijn georganiseerd, is op dit moment nog één van de grote onbekenden in de cognitieve psychologie. Uit de zojuist genoemde technische besprekingen en uit recente onderzoeken kunnen we echter wel opmaken dat de mens bij het oplossen van problemen anders te werk gaat dan de specifieke in de programma's voor de rekenautomaat. Men mag aannemen dat het menselijke programma zodanig is opgebouwd dat een soort operatie programma specifieke programma's oproept voor het oplossen van bepaalde problemen of deelproblemen. Het programma bij de mens zal daarom modulair zijn opgebouwd. Voor deze hypothese zijn tenminste twee argumenten te noemen:
- a. het niet kunnen adresseren van gegevens maakt het noodzakelijk dat het programma van de mens beschikt over een relatief grote flexibiliteit voor de constructie van beelden van de werkelijkheid, of het omgekeerde: de programma's voor de analyse worden afhankelijk van de aard van de beeldconstructie opgeroepen; de laatste mogelijkheid lijkt ons de meest voor de hand liggende, mede gezien het gestelde onder het hierna volgende punt b;
- b. gegeven de beperkte capaciteit van het werkgeheugen en het gestelde onder a, moet sterk worden betwijfeld of de mens problemen van enigszins grote omvang integraal kan oplossen 11).

Zowel de wijze van opbouw, modulair,

en het kleine werkgeheugen dwingen de mens tot het opdelen van een probleem in deelproblemen. De wijze van opsplitsing zal mede worden bepaald door de beschikbare programma's. Het door Newell en Simon uitgevoerde onderzoek wijst ook in deze richting. Voorts wijst ook de wijze waarop de mens in organisaties problemen oplost die kant uit. Het principe van de hiërarchering en de delegatie zouden hieruit kunnen voortvloeien.

De opsplitsingsmethode werkt echter alleen als men heuristische principes toepast. Onder een *heuristisch* principe verstaan we een methode voor het oplossen van een probleem, waarbij niet kan worden bewezen dat de gevonden oplossing de beste of zelfs maar redelijk goed is. Het enige dat men weet is dat de oplossing toelaatbaar is, d.w.z. voldoet aan de voorwaarden, c.q. beperkingen, door het probleem gesteld. Een en ander betekent dat het handelen van de mens op basis van zijn capaciteiten t.a.v. het oplossen van problemen volstrekt niet in overeenstemming is met wat de economie bij het definiëren van het begrip economisch handelen vooronderstelt. Juist het omgekeerde is het geval. Zou de mens op basis van het economisch principe handelen, en daarmee voldoen aan de drie door ons genoemde voorwaarden die dit handelen een inhoud geven, dan zou deze vorm van handelen zonder enige moeilijkheid door een rekenautomaat kunnen worden uitgevoerd 12).

7) Het begrip orde van systemen wordt op verschillende manieren gedefinieerd, zie bijv. Van Court Hare jr, *Systems analyses: a diagnostic approach*, New York, 1967, hfs. 5 en A. F. J. Hanken en H. A. Reuver, *Inleiding tot de systeemeer*, Leiden, 1973. We gebruiken de definitie van Court Hare die hogere-orde-systemen definieert als systemen met geheugen en de mogelijkheid tot aanpassing van doelstellingen.

8) Ter voorkoming van misverstand wijzen we erop dat uit deze zin niet de conclusie mag worden getrokken dat de menselijke hersenen op dezelfde wijze zouden functioneren als de rekenautomaat. Voor de rekenautomaat worden programma's geschreven waarmee de wijze waarop de mens problemen oplost, wordt gesimuleerd. Voor een uitvoerige bespreking daarvoor verwijzen we naar: A. Newell en H. A. Simon, *Human problem solving*, Englewood Cliffs, 1972.

9) Voor een meer uitgebreide bespreking: A. Bosman, *Het handelen in de economie (III)*, *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en -Organisatie*, jrg. 76 (1972), nr. 909.

10) We gebruiken de term achtergrondgeheugen i.p.v. direct toegankelijk extern geheugen om associaties met de bij de rekenautomaat aanwezige geheugens te voorkomen. De term achtergrondgeheugen is een vertaling van de door Newell en Simon, t.a.p., gebruikte term „long term memory”.

11) Onder integraal oplossen verstaan we dat alle variabelen en alle relaties simultaan in de beschouwing worden betrokken.

12) Deze voorwaarden zijn genoemd onder de punten a t/m c in: A. Bosman, *Organisatie, gedrag en handelen*, *ESB*, 21 februari 1973, blz. 168.

4. Het hoe en het waarom

Onze conclusies aan het einde van beide voorgaande paragrafen zijn niet in overeenstemming met de inhoud van het begrip economisch handelen. Nog verder gaande kan men zelfs stellen dat er duidelijke aanwijzingen zijn dat het zojuist genoemde handelen in strijd is met wat de psychologie leert over het menselijk handelen. Daar staat tegenover dat wat de psychologie stelt t.a.v. het handelen van de mens, in het bijzonder t.a.v. de vraag naar het waarom, vaag moet worden genoemd. Op basis van de uitspraken kan men niet stellen dat van één theorie kan worden gesproken. De vraag rijst of dat voor ons uitgangspunt van belang is.

Wij zouden die vraag ontkennend willen beantwoorden, ook al zijn de psychologen het „nog” niet eens over de inhoud van hun theorieën, ze wijzen wel allemaal in een totaal andere richting dan in die van de uitgangspunten waarvan de economie t.a.v. het handelen uitgaat. Gezien het feit dat het handelen een centrale plaats inneemt bij het door ons voorgestane standpunt van de gedragswetenschappelijke benadering van de organisatieproblematiek, zullen we dit artikel afsluiten met een poging om te komen tot een integratie van een aantal standpunten in de psychologie. We zullen deze poging wagen om aan te tonen dat t.a.v. de hoofdpunten van de stellingname de verschillen klein zijn en dat derhalve de uitgangspunten gemakkelijk op elkaar kunnen worden afgestemd.

Naast de twee besproken delen van de psychologie zou men een voor ons doel nog relevante derde kunnen onderscheiden, met name de zgn. mathematische psychologie (13). We hebben dit deel tot nu toe niet behandeld en we zullen dat ook hier niet doen, omdat we van mening zijn dat de behandeling van dit deel voor ons doel weinig nieuws aan het reeds vermelde toevoegt. De nadruk valt in de mathematische psychologie op het concretiseren en specificeren van vooral de S-R-theorie. Bij dat streven wordt doorgaans uitgegaan van eenvoudige situaties, waardoor men in staat is de inhoud van het „mechanisme” te beschrijven d.m.v. (een) wiskundige relatie(s). Juist daarbij kan het begrip leren, waaraan we in het voorgaande geen aandacht hebben besteed, een grote rol spelen. Alhoewel de concretisering en formalisering die de mathematische psychologie nastreeft op zichzelf van wezenlijk belang is, heeft deze theorie weinig, althans naar onze mening, nieuwe gezichtspunten opgeroepen. Integratie tussen de S-R-theorie en de cognitieve psychologie is op een aantal punten mogelijk.

1. Beide hebben als uitgangspunt het doelgericht handelen. De inhoud

van het doel kan in beide gevallen verschillen; het feit dat handelen de vorm van doelgerichtheid aanneemt, staat bij beide voorop. De doelen waarom het hier gaat, zouden naar verschillende gezichtspunten kunnen worden geordend. Eén gezichtspunt zou kunnen zijn de mate van complexiteit van de probleemstelling, gezien het streven om te komen tot deelproblemen voor het vinden van een oplossing. De te gebruiken heuristische principes openen de mogelijkheid om aan te sluiten bij de S-R-theorie. Deze aansluiting kan worden gezocht in de mogelijkheid om bijv. doeleinden in de S-R-theorie te veranderen of via verandering in de stimuli de mogelijkheid te creëren bepaalde deelprogramma's op te roepen.

2. Ook de cognitieve psychologie kent stimuli. Deze zijn waarschijnlijk noodzakelijk om bepaalde opgeslagen gegevens terug te kunnen vinden. In de cognitieve psychologie gaat men er dikwijls vanuit dat de stimuli worden gevormd door bepaalde programma's die associaties tussen gegevens aanbrenge en door de frequentie waarmee gegevens worden geraadpleegd. Beide zouden kunnen worden gedefinieerd als vormen van leren.

Het lijkt ons mogelijk door het uitbreiden van het begrip stimuli een relatie te leggen met toestandsvariabelen uit de S-R-theorie. Op dit gebied is trouwens in de mathematische psychologie reeds het nodige onderzoek verricht.

3. Een ander aansluitpunt tussen S-R-theorie en cognitieve psychologie kan worden gezocht in de toestandsvariabelen. Deze variabelen zijn in de S-R-theorie noodzakelijk om het beeld van de werkelijkheid te verbeteren. Zoals we reeds hebben opgemerkt, kent ook de cognitieve psychologie een zelfde probleem. Immers, ook daar zal een beeld van de werkelijkheid moeten worden geconstrueerd.

De drie punten om te komen tot integratie zijn bewust gekozen. We zullen in het volgende artikel laten zien dat juist in een organisatie stappen kunnen worden genomen om deze integratie een inhoud te geven.

A. Bosman

13) Een goede inleiding vindt men bij: F. Restle, *Mathematical models in psychology*, Penguin science of behaviour, 1971, zie voorts C. H. Coombs, R. M. Dawes en A. Tversky, *Mathematical Psychology*, Englewood Cliffs, 1970.

Dr. H. W. de Jong: *Dynamische concentratietheorie*. Stenfert Kroese NV, Leiden, 1972, 299 blz., f. 38,50.

Stenfert Kroese NV, Leiden, 1972, 299 blz., f. 38,50.

In de door Stenfert Kroese uitgegeven serie „Bedrijfseconomische monografieën” is het proefschrift van Dr. H.W. de Jong in handelsuitgave verschenen onder de titel *Dynamische concentratietheorie*. De Jong presenteert in dit boek een theorie van het concentreren. Hij behandelt de vraag hoe een groep ondernemingen (de bedrijfstak of de sub-bedrijfstak) onder bepaalde omstandigheden zal reageren: wanneer mag men verwachten dat het aantal in absolute of relatieve zin daalt (concentratie), wanneer zal het stijgen (deconcentratie). Indien in een bedrijfstak de concentratie zal toenemen dan wil dit overigens nog niet zeggen dat ook elke onderneming zal groeien of fuseren. De individuele keuze blijft bestaan, mede bepaald door individuele gegevens, doelstellingen en ontwikkelingskenmerken. Men betreft daarom

vanaf de eerste bladzijde dat de monografische opstelling zo strikt wordt gehandhaafd. Er is geen van de vele voor de hand liggende mogelijkheden aangegrepen om een brug te slaan met die delen van de bedrijfseconomische literatuur waarin de beslissing tot groei of fusie wordt benaderd vanuit de individuele onderneming. Deze harmoniebenadering is op vele plaatsen mogelijk. Er is slechts zelden tegenspraak tussen De Jong en bedoelde literatuur. Door het achterwege laten van verwijzingen en verbindende beschouwingen zal het echter voor veel lezers moeilijk zijn de aansluiting te vinden.

De Jong presenteert als nieuw verklarend element de tijdsfactor. Vandaar de titel *Dynamische concentratietheorie*. Het zijn niet de waarden op een bepaald moment van de variabelen die de concentratie-impulsen bepalen, maar het verloop in de tijd van die grootheden.

Een zeer belangrijk element vindt De Jong de produktcyclus. Aan de uitwerking van de invloed daarvan op de concentratie in een bedrijfstak wijdt hij vier hoofdstukken. Deze volgen op een inleiding en een algemeen hoofdstuk met begripsomschrijvingen en metingsvraagstukken. Aan een tweede tijdselement - de conjunctuur - wijdt hij tot besluit één hoofdstuk.

Men kan zich afvragen of er behalve de produktcyclus en de conjunctuur nog andere invloedsfactoren zijn die de houding van de ondernemer ten aanzien van groei en fusie in de loop van de tijd beïnvloeden. Men zou dan kunnen denken aan arbeidsmotivatie, financieringsverhoudingen, internationale handelspolitiek en technologische ontwikkelingen. Het blijkt dat veel hiervan door De Jong in de produktcyclus wordt verwerkt. Men kan overigens van mening verschillen of dit de duidelijkheid van het betoog vergroot of verkleint.

Vast staat dat er een aantal factoren is dat de ondernemingsresultaten over een periode beïnvloedt en er derhalve toe bijdraagt de strategische opstelling van de onderneming en in het bijzonder haar gedrag met betrekking tot het concentratieverschijnsel te beïnvloeden. De Jong geeft - ons inziens meer als voorbeeld dan als volledig overzicht van de verklaring van het concentratieverschijnsel - een beschouwing hoe de produktcyclus zijn uitwerking heeft. En dit is op zich reeds een boeiende beschouwing waarbij vooral op hoofdstuk 3 paragraaf 3, „Het basismodel”, zij gewezen.

Onder concentratie verstaat De Jong: „... de vermindering, samentrekking of onderlinge verbinding van centra van beschikkingsmacht over produktiefactoren”. Hij onderscheidt verschillende soorten en richtingen van concentratie, mede ten behoeve van de meetbaarheid van het concentratieverschijnsel. De studie ter verklaring van het concentratieverschijnsel vat hij aan op het niveau van de bedrijfstak, waaronder hij verstaat: „... het geheel van de ondernemingen welke op directe wijze met elkaar in horizontale relatie (concurrentie of anderszins) treden”.

Het ontstaan van een nieuw produkt zet daar een proces in werking dat in de loop der tijd afwisselend concentratie en deconcentratie tot gevolg heeft. Het nieuwe produkt blijkt marktstrategische invloed te hebben op de structuurontwikkeling van de bedrijfstak. De dynamische structuur - gedrag - resultaat - relatie wordt door De Jong in zijn dynamische benadering vervangen door een interdependentie.

De Jong volgt een indeling van de produktcyclus in vier fasen, te weten:

1. de introductie- of innovatiefase;
2. de expansie- of imitatiefase;
3. de rijpheidsfase;

4. de stagnatie- of teruggangsfase.

Naarmate de tijd voortschrijdt worden deze fasen successievelijk doorlopen. Er gaan uiteenlopende invloeden vanuit op de concentratiegraad van de bedrijfstak. De spanning welke in de ondernemingen wordt opgewekt en deze ertoe brengt concentreren of deconcentreren te overwegen, wordt uitgedrukt door de relatie tussen de structurele concentratiegraad („Soll”) en de feitelijke concentratiegraad („Ist”). Daarin is de structurele concentratiegraad de resultante van:

- een optimaliteits-coëfficiënt (een factor die weergeeft op welk niveau de optimale ondernemingsomvang zich zal moeten bewegen);
- de verzadigingsgraad van de markt;
- de actuele grootte van de markt.

(Wij zien hier dus hoe De Jong techniek, markt en gedrag in zijn produktcyclus inbouwt).

Met het verloop van de produktcyclus schetst De Jong dan als resultante van de spanning tussen de twee concentratiecijfers het volgende verloop.

Met de start van een nieuw produkt ontstaat in wezen een monopolioide situatie. De vernieuwende onderneming heeft een alleenrecht en tracht dit te behouden. Daarbij kan blijken dat men in bepaalde financiële of materiële middelen tekort schiet. Mede ter verdediging van de monopolistische situatie kan dan een „joint venture” of een horizontale samenwerking ontstaan. Ook fusie of overname dan wel uitbreiding op eigen kracht - alle in verticale richting - kunnen hier optreden. Motieven kunnen zijn het monopoliseren van halffabrikaten of grondstoffen, het geheimhouden van processen of het voorzien in niet aanwezig aanbod van materialen.

Naarmate de vraag naar het produkt expandeert ontstaat een tendens tot deconcentratie en desintegratie. Er treden imiterende ondernemers op. De bedrijfstakgrootte stijgt langzamer dan de vraag op de markt.

Naarmate de rijpheidsfase wordt genaderd, treedt wederom concentratie op, doordat men ertoe overgaat de toetreding tot de branche te belemmeren. Bottlenecks en diseconomies of scale doen zich voor. Bij volle rijpheid en dus bij een vrij grote marktverzadiging treedt het diversificatieverschijnsel op, omdat de onderlinge concurrentie (vooral met betrekking tot de prijs) uitzichtloos is en men er daarom toe overgaat zich in nieuwe branches te begeven. (Eventueel is dit de start van een nieuwe produktcyclus als nieuwe monopolist).

In de drie volgende hoofdstukken werkt De Jong deze beschouwing verder uit voor de onderscheiden richtingen van concentratie. Vooral voor de horizontale en de verticale concentratie beperkt hij zich daarbij tot beschouwingen omtrent het ondernemersgedrag op de markt en tot bepaalde nuances in het concentratie-

gedrag. Het alternatief fusie of groei op eigen kracht wordt niet systematisch uitgewerkt en komt in deze hoofdstukken slechts incidenteel aan de orde. Bedoelde afweging vindt wel uitvoerig plaats in hoofdstuk 6 waar diversificatie en conglomerate concentratie aan de orde worden gesteld. Vooral de strategie met betrekking tot diversificatie door fusie dan wel op eigen kracht wordt in de rijpheidsfase uitvoerig besproken.

In het zevende en laatste hoofdstuk wordt de conjunctuur als invloedsfactor op het concentratieverschijnsel belicht. In dit hoofdstuk is concentratie identiek aan fusie of overname. De Jong bespreekt veel auteurs die verbanden trachten te leggen tussen de fasen van de conjunctuur en het fusieverschijnsel. Zijn eigen behandeling van het verband is fragmentarisch. De aandacht wordt vooral gericht op de latere fasen van de hausse waarin via de invloed op optimaliteitscoëfficiënt, verzadigingsgraad en markt-omvang relaties tussen conjunctuur en concentratieverschijnsel worden gelegd.

Naar onze mening zou het werk van De Jong aan kracht hebben gewonnen indien dit hoofdstuk achterwege was gelaten, omdat dit feitelijk geen ondersteuning is van zijn eigen stelling op pagina 166:

„De ondernemersfunctie ... blijkt een permanent dynamische inhoud te hebben en beperkt zich niet tot de daad van vestiging ener nieuwe onderneming die een nieuw produkt voortbrengt of een nieuw productieproces toepast of een nieuwe markt aanboort. Transformaties van industrie- en bedrijfstakstructuren blijken permanente opgaven te zijn; voor de theorie van het ondernemersgedrag behelst dit dat naast innovaties ook anticipaties of structuurwijzigingen, tot een wezenlijk bestanddeel van de ondernemersfunctie behoren”.

Door zich te concentreren op zijn eigen theorie, door de produktcyclus als voorbeeld naast andere omgevingsvariabelen te stellen en door goede verbanden aan te brengen met theorieën omtrent het gedrag en de reacties van de individuele onderneming op de ontwikkeling van deze verschijnselen in de loop van de tijd zou niet alleen de wetenschapsman, doch ook de ondernemer een waardevolle bijdrage zijn geleverd.

Door de thans gekozen opzet is het boek bovendien moeilijk leesbaar geworden. Er zijn teveel onhanteerbare passages met wervelende shows van variaties in het gedrag van ondernemers en alle variaties in de consequenties die daarvan het gevolg kunnen zijn. Er is voorts niet altijd de uiterste zorg besteed om het lezen gemakkelijk te maken. Op vele plaatsen zou enige structuur met puntsgewijze indeling en duidelijke rubricering van onderverdelingen het boek ten goede komen. Ook de voor een dergelijke uitgave te talrijke stijl- en drukfouten maken het tot zich nemen van dit waardevolle boek een moeilijke opgave.

Ondanks de kritiek zijn wij echter van

mening dat met het proefschrift van De Jong een waardevolle aanwinst van de Nederlandse bedrijfseconomische literatuur tot stand is gekomen. Daarbij denken wij niet alleen aan de theoretische waarde, doch ook aan de betekenis die het heeft voor de meningsvorming op twee terreinen van politiek, namelijk:

- de mededingingspolitiek;
- de industriële structuurpolitiek.

Met betrekking tot het eerstgenoemde terrein vermeldt De Jong te abstraheren van mededingingspolitieke beschouwingen. Zijn werk geeft echter vele waardevolle bijdragen voor een nadere bezinning op de huidige politiek ter zake.

Dit zal mede kunnen bijdragen tot de meningsvorming omtrent het tweede terrein van economische politiek te weten dat van de industriële structuur. Door het theoretische werk van De Jong in verband te brengen met de reeds eerder ter coördinatie aanbevolen fusie- en groeitheorieën alsook met de empirische resultaten van de bedrijfstakwijze structuuronderzoekingen zoals die sedert enige jaren in Nederland plaatsvinden zal de meningsvorming omtrent de Nederlandse structuurpolitiek voor de industrie een waardevolle impuls kunnen ontvangen.

J.J. Wouterse

R. E. Baldwin: Economic development and growth. Introduction to Economics Series, John Wiley and Sons, Inc., New York enz., tweede druk, 1972, 150 blz., £ 3.25 (ingebonden) en £ 1.50 (ingenaaid)

De tweede editie van dit beknopte overzicht van de economische vraagstukken in de ontwikkelingslanden verschilt slechts weinig van de eerste druk, die Baldwin in 1966 op de markt heeft gebracht. Uiteraard heeft hij het gebruikte cijfermateriaal vernieuwd, terwijl korte passages zijn toegevoegd en andere geschrapt om recente ontwikkelingen recht te doen. De algemene opzet en indeling van het boek is echter gelijk gebleven.

Eerst schetst Baldwin het economische profiel van de ontwikkelingslanden door hun kenmerken tegenover die van de rijke landen te stellen. Daarbij krijgt ook de actuele discussie over milieuvuiling en uitputting van natuurlijke hulpbronnen aandacht.

Vervolgens passeren verschillende theorieën de revue, die de economische ontwikkeling hebben trachten te verklaren. Onder meer behandelt de schrijver de denkschema's van Adam Smith, Ricardo, Marx, Schumpeter, Keynes, Hagen en Rostow. De verhandeling over deze specifieke theorieën is al veel korter dan in het handboek *Economic Development* (1957), dat Baldwin in samenwerking met G. M. Meier heeft geschreven. Toch zijn enkele van deze beschouwingen voor een boek met een inleidend karakter nog te breedvoerig. In de nieuwe druk signaleert de schrijver de oplevende belangstelling voor Lenins theorie van het economische imperialisme. Veel uitvoeriger dan in de oorspronkelijke versie wordt het begrip „dualistische economie” besproken. Daarbij hebben we de naam van de Nederlander J. H. Boeke gemist. Zijn *Economics and Economic Policy of Dual Societies* (New York, 1953) heeft het begrip „dualistische economie” internationale bekendheid gegeven.

Baldwin acht de besproken theorieën te eenzijdig. Ze leggen de nadruk op slechts één of enkele factoren, terwijl de werkelijkheid zeer complex is. Sommige theorieën stellen ten onrechte, dat de economische ontwikkeling altijd een

vast patroon volgt. Hoewel vooruitgang is geboekt, is een algemene ontwikkelingstheorie nog niet tot stand gebracht.

Bij de behandeling van de economische politiek in de ontwikkelingslanden baseert Baldwin zich dan ook niet op een bepaalde theorie, maar gaat hij eclectisch te werk. Hij acht het niet mogelijk eenvoudige, algemeen geldende vuistregels voor het beleid te geven. Voor ieder afzonderlijk land dient een geschikte, specifieke ontwikkelingspolitiek te worden opgesteld. De schrijver ziet voor het huidige stadium weinig in een gedetailleerde planning; hij legt de nadruk op de voordelen van de werking van het prijsmechanisme. In de controverse tussen de gedachte van de „big push” en de selectieve benadering kiest Baldwin voor de laatste methode. De term „gezinsplanning” komen in de eerste druk niet aan te treffen. Nu wijdt Baldwin een afzonderlijke paragraaf aan de bevolkingspolitiek, waarin hij ervoor pleit om in het ontwikkelingsbeleid de hoogste prioriteit te geven aan doeltreffende programma's, gericht op bevoortvinding.

Uitvoerig gaat de schrijver in op het afnemende enthousiasme voor de ontwikkelingshulp. Bij het inventariseren van de oorzaken wijst hij in de eerste plaats op de versterkte aandacht in de westerse landen voor de eigen problemen, zoals milieuvuiling en sociale vraagstukken. Bovendien is het geloof wijdverbreid, dat een aanzienlijk gedeelte van de hulp verspild wordt. Ook wint de gedachte veld, dat de ontwikkelingshulp een imperialistisch instrument is, gericht op instandhouding van ondemocratische regimes en op uitbuiting van de bevolking in de ontwikkelingslanden.

Bij het verstrekken van ontwikkelingshulp zijn de humanitaire overwegingen de laatste tijd weer meer benadrukt. Een aantal rationalisaties van de ontwikkelingshulp is onhoudbaar gebleken. Zo is het moeilijk aan te tonen, dat ontwikkelingshulp in het economische belang is

van het hulpverstrekkende land. Ook de niet-economische argumenten hebben een dubieus karakter. In plaats van vriendschap kan het ontvangende land juist antipathie gaan voelen jegens het hulpgevende land. Het argument, dat armoede tot communisme leidt, terwijl overvloed met democratie geassocieerd kan worden, acht Baldwin een al te eenvoudige stelling.

Zelfs kan men niet zonder meer zeggen, dat de ontwikkelingshulp de vrede en stabiliteit bevordert. Integendeel, belangrijke economische vooruitgang betekent gewoonlijk een breuk in de traditionele sociale relaties en kan tot een destabiliserende politieke verandering leiden. Baldwin wijst er echter op, dat ook zonder hulp de economische ontwikkeling met zijn destabiliserende gevolgen gang zal komen. Op langere termijn gezien kan daarom de ontwikkelingshulp wel degelijk de politieke doeleinden van vrede en stabiliteit dienen, aangezien de hulp de overgang van ontwikkelingslanden tot stabiele staten kan bekorten. Kenmerkend voor Baldwins betoog is zijn opmerking in dit verband, dat bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre ontwikkelingshulp (de)stabiliserend werkt elk land als een afzonderlijk geval moet worden gezien en generalisering uit den boze is.

Dit boek over de ontwikkelingsproblematiek behoort tot een reeks korte verhandelingen over verschillende economische onderwerpen. De bedoeling is dieper in te gaan op een bepaald onderwerp dan in een algemeen handboek over economie mogelijk is, terwijl de stof toch begrijpelijk moet blijven voor de beginnende student en de belangstellende leek. Soms is de behandeling echter al te globaal en worden begrippen onvoldoende verklaard. Zo wordt bijv. in de verhandeling over de ontwikkelingsplanning het begrip input-output-model gehanteerd, zonder dat de term voldoende wordt toegelicht. Ook in de breedte valt een tekortkoming op. Begrippen als Wereldbank, Internationale Ontwikkelingsassociatie, Unctad-conferenties enz. komen slechts terloops ter sprake. Een systematischer beschouwing over de internationale ontwikkelingspolitiek zou op haar plaats zijn.

Het algemene oordeel over dit helder geschreven boek, dat in kort bestek op elementair niveau de verschillende kanten van het ontwikkelingsvraagstuk uiteenzet, kan positief zijn. Treffend is, dat Baldwin woordelijk zijn conclusies kan handhaven uit de eerste druk, die zes jaren geleden verscheen. „The gap in per capita income has continued to widen in recent years”. Voor het vernauwen van deze kloof „it will require levels of both self-help and international cooperation considerably beyond those of recent years”.

J. K. T. Postma

British consumer markets. Halliday Associates, Stanway-Essex, 1972, 32 blz., £ 6,95.

Rapport met vnl. statistische informatie over de markt voor consumptiegoederen in het Verenigd Koninkrijk.

Mr. R. H. Lauwaars: Dwarsverbanden. NV Tjeenk Willink Zwolle, 26 blz., f. 4,50.

Dit boekje, met als ondertitel: Over de noodzaak van een globale visie binnen de Europese gemeenschappen is de gedrukte versie van de oratie van Mr. Lauwaars, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in het recht der Europese organisaties aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 9 februari jl.

Prof. Dr. W. Albeda: Vakbeweging en maatschappijstructuur. NV Universitaire Pers, Rotterdam 1972, 114 blz., f. 15.

In deze bundel zijn een aantal reeds eerder verschenen opstellen over onderwerpen als de Nederlandse arbeidsverhoudingen, de plaats van de vakbeweging en veranderingen in de economische orde, verzameld.

H. Peerbolte: Bouwen in beperkte vrijheid. Samsom/Bouwcentrum, Alphen aan den Rijn/Rotterdam, 60 blz.

Dit boek is een samenvatting van een algemene, oriënterende cursus voor vrouwenadviescommissies voor de woningbouw. De inhoud is toegankelijk gemaakt voor en afgestemd op alle catego-

rieën beslissers, die werkzaam zijn op het gebied van het bouwen.

Mededeling

Ethiek en marketing

Op donderdagavond 26 april a.s. om 19.30 uur zal Prof. Dr. A. van der Zwan voor de leden van PANTA REI en voor belangstellenden een inleiding houden over „Ethiek en Marketing”.

Plaats van de bijeenkomst: Erasmus Universiteit, zaal D 5, Burg. Oudlaan 50, Rotterdam.

katholieke universiteit nijmegen
DIRECTORAAT A-FACULTEITEN

Bij de Interfaculteit der Aardrijkskunde en Prehistorie kan worden geplaatst een:

Wetenschappelijk (hoofd)medewerker

wiens taak zal zijn het verlenen van assistentie aan de docent in de regionale economie, het geven van colleges in de algemene economie aan candidandi en kandidaten in de sociale geografie en planologie, alsmede het leveren van een bijdrage op het gebied van wetenschappelijk onderzoek.

Vereist is dat het doctoraalexamen in de economische wetenschappen is behaald, terwijl kandidaten met onderwijs-, c.q. onderzoekservaring en belangstelling voor de ruimtelijke aspecten van de economie en de leer van de economische stelsels bij voorkeur in aanmerking komen. Inlichtingen kunnen worden verkregen bij Drs. B. Kruyt, tel. 02908 - 3286 ('s avonds).

Schriftelijk sollicitaties binnen 2 weken na verschijnen van dit blad te richten aan het Hoofd van de Afdeling Personeelszaken, Erasmuslaan 16, Nijmegen.

Demografische mijlpaal

Je kunt het zo gek niet bedenken of ieder jaartal blijkt wel op de een of andere manier een mijlpaal te zijn. Altijd duikt een wetenschapper op die ontdekt dat, gemeten aan een bepaalde norm, een zeker jaar er op de een of andere manier uitspringt. Zo ook Drs. J. C. van den Brekel van de afdeling Bevolkingsstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Dat zijn „ontdekking” echter meer is dan alleen maar een kleine intellectuele exercitie, blijkt wel uit de ruime aandacht welke zijn „Demografie van Nederland 1972” 1) in de dagbladen ten deel is gevallen.

„Voor het eerst is hiermede de trendmatige ontwikkeling van de relatieve totale groei van onze bevolking beneden de 1% gekomen” is de belangrijkste constatering van Van den Brekel uit het door hem gerangschikte cijfermateriaal over 1972. Aan het eind van zijn artikel concludeert hij zelfs „dat reeds in 1971 het vruchtbaarheidsniveau der Nederlandse gezinnen zeer dicht in de buurt is gekomen van het niveau dat voor het op den duur bereiken van een stationaire bevolking nodig is”. Hoewel „op den duur” een rekbaar begrip is, blijkt niettemin duidelijk uit het gepresenteerde cijfermateriaal dat in het jaar 2000 ons land niet het aantal mensen zal bevatten waarop menige planologische conceptie is gebaseerd.

De demografische visie van Van den Brekel stoelt op de volgende waarnemingen uit het door het CBS verzamelde cijfermateriaal:

- een voortdurende teruggang van het geboorteniveau (in 1970 nog 18,3‰, in 1972 16,1‰);
- een lichte stijging van het sterftecijfer, o.a. als gevolg van de voortgaande veroudering van de bevolking;

— een dalend vestigingsruwte, t.g.v. een verminderde immigratie vanuit de landen rond de Middellandse Zee.

Het is het dalend geboorteniveau, dat de belangrijkste oorzaak is van de aanmerkelijke vermindering van de bevolkingsgroei, die in 1972 116.000 bedroeg ofwel 0,9%. Ter vergelijking: in de periode 1899-1940 was de gemiddelde jaarlijkse toename van de bevolking 1,37%, in het tijdvak 1945-1950 1,86% en in de periode 1950-1960 gemiddeld 1,26% per jaar 2).

Overigens is de natuurlijke groei van onze bevolking nog altijd relatief hoger dan in andere Europese landen. Dit wordt echter vooral veroorzaakt door de aanwezigheid van vele jonge gezinnen, op hun beurt het produkt van de naoorlogse geboortegolf en de tendens tot jonger huwen. Wordt het Nederlandse geboortecijfer voor deze twee factoren „gecorrigeerd” dan zou, aldus Van den Brekel, „het geboortecijfer in 1971 bij de geldende huwelijksvruchtbaarheidsverhoudingen met 13‰ zelfs ruim 4‰ lager hebben gelegen dan de feitelijke waarneming”.

Wat die „geldende huwelijksvruchtbaarheidsverhoudingen” betreft (door Van den Brekel lichtelijk eufemistisch aangeduid als „een losser worden van de band tussen huwen en het krijgen van kinderen en tussen sexualiteit en procreatie”), hierover verschaft ons

Ir. R. van Hasselt, redacteur van het blad *Tal en Last*, nog wat interessante gegevens 3). Hij wijst, behalve op de achteruitgang van het aantal ongewenste geboorten en verschuivingen in de samenstelling van het getal der vrouwen in de vruchtbare periode van 15 tot 44 jaar, op de afname van het gemiddeld gewenste kindertal. Uit enquêtes blijkt dat dit laatste voortdurend afneemt. Ook volgens een zo gezaghebbend economist als Paul Samuelson zou een zeker cultuurpessimisme hieraan gedeeltelijk debet zijn, zo ook bepaalde materialistische overwegingen.

Een zeer speculatieve materie, glibberig terrein waarop we ons maar liever niet wagen. Spijkerhard zijn echter de cijfers van Van Hasselt, waaruit het teruglopen van het gemiddelde kindertal blijkt. Van de in 1961 geboren (247.407) waren er 60.885 met het „rangnummer” 4e of volgende kind, een aandeel van liefst 25% van het totaal. In 1972 waren deze cijfers 214.286 resp. 18.934, ofwel nog slechts 9%. En uit het feit dat sedert 1969 ook het aantal eerstgeborenen afneemt bij een aanhoudend hoog aantal huwelijken, leidt Van Hasselt zelfs af dat de gewilde kinderloosheid toeneemt (onder het Amerikaanse motto „none is fun”), al valt uit het cijfermateriaal nog niet af te leiden in hoeverre uitstel ook afstel is, d.w.z. die gewilde kinderloosheid al dan niet een tijdelijke is.

Het moment waarop het uur U, het tijdstip waarop onze bevolking stationair is geworden, zal aanbreken, valt onmogelijk exact te prognostiseren. Er is niettemin alle reden om 1972 inderdaad als een mijlpaal te beschouwen. De stationaire economie moge omstrede zijn, de stationaire bevolking zal waarschijnlijk op een zekere consensus mogen rekenen.

1) In het CBS-*Maandschrift* van maart jl., blz. 171-174.

2) Ontleend aan het *Statistisch Zakboek 1972*, blz. 5.

3) In *NRC-Handelsblad* van 13 en 14 april jl.

Wat wij niet zijn.

Eén van de tien grootste reclamebureaus van Nederland. Maar wat niet is, kan komen.

Wijd en zijd bekend.

Vrij voor tandpasta, zeep, deodorants, allesreinigers. Wij doen voor Colgate-Palmolive onder andere Ultra Brite, Cadum, Palmolive, Spri, Foliage en Ajax.

Tegen deze stelling: „Test first, advertise later!”

Uit op het binnenslepen van Bekroningen en Eervolle Vermeldingen. Awards winnen is leuk; merken groot maken nog leuker!

Groot, log, traag, star, über-organisiert, betweterig, bedillerig.

Vrij voor honde- en kattenvoeding. Wij behandelen voor Effem de merken Kitekat, Whiskas, Katkins, Chappi, Frotic, Loyal.

Alleen maar bezig met het adapteren van aangereikte, internationale campagnes.

Voorstanders van speculatieve presentaties.

Ongevoelig voor uitbreiding in de sector „dagelijkse consumptie-artikelen”. Het huidige pakket neemt ruim éénderde van onze omzet in. Het merendeel behoort tot de markt-leiders. Of eerste of tweede!

Het bureau met de langste naam.

Vrij voor afwasborstels, batterijen, champagne, cognac, cosmetica, halvarine, koffie, kopieerapparaten, luchtvaartmijnen, mineraalwater, motorolie, port, rijst, scheergerei, schuurpoeder, schokbrekers, sherry, speelgoed, stofzuigers, tandenborstels, tapes, thee, wijnen. Sorry.

Geïnteresseerd in zogenaamde „vrije competities”.

En wat wij wel zijn.

Nr. 21 op de ranglijst van Nederlandse bureaus. Omzet in 1973 geraamd op 13,7 miljoen. Omzettoename over de afgelopen drie jaar: 28%, 16%, 11%.

Per 1 januari 1973 onderdeel van de Masius & D'Arcy-MacManus International Agency Group. Deze groep staat zevende op de wereldranglijst van reclamebureaus met een omzet van \$ 365.000.000. In Europa heeft de groep eigen bureaus in Londen, Hamburg, Parijs, Brussel, Milaan, Kopenhagen, Helsinki, Stockholm, Zürich, Oslo, Wenen en Amsterdam.

Een bureau met een „elastische” organisatie. In staat om snel en efficiënt te werken voor veeleisende opdrachtgevers.

Voor de stelling: „Pretest first, advertise later!” 21 van de 25 campagnes die wij het afgelopen jaar ontwikkelden, werden gepretest.

Doortestend!

Geïnteresseerd in groei-accounts. Wij zijn nog vrij voor snoepgoed, fietsen, verzekeringsmaatschappijen, frisdranken, snacks, diepvriesprodukten, vloerbedekking! U bent welkom.

Voorstanders van de Variabele Honorering. Sommige van onze opdrachtgevers krijgen retourcommissie, andere honoreren onze diensten met een service-fee.

Onderzoek-minnend! 5% van de bureaunkosten wordt aan onderzoek besteed. Alle research-activiteiten vallen onder de verantwoordelijkheid van de afdeling Research & Informatie.

Eén van de vier grootste inkopers van televisie-zendtijd. Bijna 50% van onze omzet wordt in dit medium besteed. Er is een geweldige know how opgebouwd, waarvan wij nieuwe adverteerders graag laten profiteren.

Tegen Versieren & Inpakken.

Hanteerders van alleszins redelijke uurlarieven.

Serieuze sparringpartners voor product managers, die het praten tegen dovemansoren uiterst vermoeiend beginnen te vinden.

Tegen communicatie waar de consument geen snars van snapt.

Nederlands.

Marketinggericht reclamebureau voor Océ-vanderGrinten, Colgate-Palmolive, General Motors (Vauxhall, Bedford, Ranger, OK-cars, dealerpromotions), Effem, Ciba-Geigy (Binella), Jacobus Boelen, Hoover, Wilkinson Sword, Jordan, Berec, Lesney, Mobil Oil, Sellotape, Uncle Ben's, Monroe, Inforex, Agro, Qantas, Simoniz, Verenigde Levensmiddelen Fabrieken (Niemeijer Gala koffie en thee).

Masius & D'Arcy-MacManus B.V.

Amstelveen. Prof. J.H. Bavincklaan 3, Postbus 380. Tel. 020-454251.

Het houderschap van liquiditeiten

PROF. DR. J.S. CRAMER*
DRS. G.M. REEKERS

In 1971 werd met steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) een onderzoek ingesteld naar het houderschap van de liquiditeitenmassa. Een volledig verslag van dit onderzoek is onlangs gepubliceerd 1). In het onderstaande artikel ligt de nadruk niet op de gevolgde methoden en de gedetailleerde resultaten, maar op de conclusies die uit het onderzoek kunnen worden getrokken. Zoals zo vaak bij de eerste verkenning van een nieuw terrein geeft het voltooide werkstuk vooral aanleiding tot een aantal nieuwe vragen die tevoren niet zo duidelijk konden worden gesteld.

Doel

Variaties in de liquiditeitenmassa spelen een rol van betekenis in de macro-economische analyse. De houders van de liquiditeiten zijn echter een zeer heterogene groep en men kan de vraag stellen hoe de variaties in het totaal over de verschillende sectoren zijn verdeeld. Ook kan men zich afvragen of veranderingen in de liquiditeiten wel voor alle sectoren hetzelfde betekenen of dat deze laatste verschillen in gevoeligheid voor monetaire impulsen; over de voortplanting daarvan is weinig bekend.

Om deze vragen te beantwoorden zou men over een onderverdeling van de liquiditeiten naar houders moeten beschikken, en wel liefst periodiek. Blijken er verschillen tussen sectoren te bestaan, dan kan die zelfde onderverdeling bijdragen tot een verfijning van de economische analyse. Tot dusverre ontbrak echter vrijwel alle inzicht in de verdeling van de liquiditeiten over de verschillende sectoren, laat staan dat de variaties nader konden worden gelokaliseerd. Het doel van ons onderzoek was om een stap in deze richting te doen door een eerste inventarisatie van het houderschap der liquiditeiten.

De geschetste gedachtegang is geenszins nieuw. Al jaren onderscheidt de Nederlandsche Bank vier sectoren, die te zamen de gehele maatschappelijke geldhoeveelheid aanhouden, namelijk 1. lagere overheid, 2. fondsen, 3. spaarbanken en 4. gezinnen en bedrijven. Deze laatste is met een aandeel van 85% verreweg de grootste, maar statistisch een restpost en naar samenstelling heterogeen. Een nadere splitsing van deze post is dan ook vroeger al bepleit door Holtrop en door Pen 2). Zij dachten voornamelijk aan een splitsing tussen bedrijven en gezinnen, ons leek echter een verdergaande indeling wenselijk, al wisten wij niet hoe fijn die moest zijn. Aangezien de resultaten achteraf wel kunnen worden samengevoegd maar niet gesplitst, is bij de verzameling der gegevens een heel gedetailleerde indeling in 80 categorieën gehanteerd. In het gepubliceerde rapport is deze indeling gehandhaafd; daarnaast zijn de resultaten in een overzichtelijker classificatie in 35 sectoren samengevat.

Uitvoering

Het object van onderzoek was de binnenlandse liquiditeitenmassa volgens de opvatting van de Nederlandsche Bank.

Deze wordt verdeeld in primaire en secundaire liquiditeiten. De primaire liquiditeiten bestaan uit contanten en giraal geld; de secundaire liquiditeiten uit termijndeposito's en daggelden, valutategoeden, oneigenlijk spaargeld bij handelsbanken en vorderingen op het Rijk en de lagere overheid.

Voor het onderzoek naar houderschap is een andere indeling in twee groepen meer geschikt. De eerste groep bestaat dan uit liquiditeiten die in de vorm van vorderingen op banken en giro-instellingen worden aangehouden, zoals tegoeden in rekening-courant, termijndeposito's en valutategoeden. Deze posten worden op naam van de houders in de boeken van banken en girodiensten geadmistreerd en het ligt voor de hand om hun verdeling aan de hand van een steekproef uit deze administraties vast te stellen. Dit bleek inderdaad mogelijk dankzij de grote bereidwilligheid van alle instellingen die om medewerking werden gevraagd. Elf grote banken en de beide girodiensten hebben ieder binnen hun eigen bedrijf volgens een uniform schema een steekproefonderzoek naar het houderschap van de genoemde tegoeden ingesteld. Dit betekent bijvoorbeeld dat van al het giraal geld 94% in het onderzoek viel. Achteraf werd alles opgehoogd tot 100%.

De tweede groep bestaat uit liquiditeiten waarvan de houders alleen door rechtstreekse ondervraging kunnen worden opgespoord. Voor de vorderingen op het Rijk en de lagere overheid ontvingen wij gegevens van de Nederlandsche Bank over de aan haar rapporterende financiële instellingen. Wat het chartale geld betreft, is het onderzoek uit praktische overwegingen beperkt gebleven tot de bankbiljetten van f. 10 en hoger, echter ook voor zover in handen van banken en overheid (hoewel deze bedragen strikt genomen niet tot de maatschappelijke geldhoeveelheid worden gerekend). De ramingen berusten op tellingen bij bepaalde groepen en een steekproefonderzoek bij de overigen. In de tellingen waren begrepen:

* De auteurs waren ten tijde van dit onderzoek verbonden aan het Instituut voor Actuarial en Econometrie van de Universiteit van Amsterdam, 1972.

2) M.W. Holtrop, The method of monetary analysis used by the Nederlandsche Bank, *De Economist*, vol. 104, 1956; J. Pen, $MV = P\bar{T}$ versus $C + I = Y$, *Tijdschrift voor Documentatie en Voorlichting van de Nationale Bank van België*, vol. 36, 1961.

- de kassen van alle postkantoren;
- alle kassen van 10 grote bankinstellingen en de Gemeentegiro van Amsterdam;
- alle kassen van ruim 200 grote financiële instellingen;
- alle kassen van ruim 1000 grote vestigingen in de (bouw)nijverheid en het vervoer;
- de kassen van de Nederlandse Spoorwegen en enkele belangrijke grootwinkelbedrijven.

Deze gegevens werden gecombineerd met de uitkomsten van een enquête door Intomart volgens de methode van de quota-steekproef, waarbij van ongeveer 1.600 respondenten antwoord werd verkregen.

Resultaten

Het onderzoek vond plaats op 31 maart 1971. Tabel 1 geeft een samenvatting van de resultaten. Zoals men ziet kon de verdeling over sectoren slechts worden geraamd voor ruim driekwart van de totale liquiditeitsmassa. Het ontbrekende deel bestaat enerzijds uit enkele componenten zoals klein geld en oneigenlijk spaargeld die bewust buiten het onderzoek zijn gehouden, anderzijds uit een groot deel van de bankbiljetten-circulatie waarvan wij slechts 37% konden thuisbrengen.

Tabel 1. Resultaat van het onderzoek (mrd. gld.)

	Primaire liquiditeiten			Secundaire liquiditeiten	Totaal
	chartaal	giraal	totaal		
Houders bekend a)	2,99	17,24	20,23	11,65	31,88
Houders onbekend:					
a. niet onderzocht	0,77	0,16	0,93	0,68	1,61
b. niet gevonden	5,94	—	5,94	0,63	6,57
Uitgesloten houders b)	0,52	—	0,52	—	0,52
Totaal	10,22	17,40	27,62	12,96	40,58

a) Op steekproefbasis; b) Rijk. geldscheppende instellingen, niet-ingezetenen.

Voor dit onderdeel van de liquiditeiten zijn wij niet geslaagd in onze opzet om het uitstaande bedrag naar categorieën van houders te specificeren. Men kan in dit verband aanmerking maken op de geringe omvang van de quota-steekproef, maar deze steekproef voldeed wél met betrekking tot de tegoeden bij de Postgiro. De geënquêteerden hebben deze nl. ook opgegeven, en na ophoping tot totaalcijfers per categorie werd een heel redelijke overeenstemming gevonden met de cijfers van de Postgiro, welke uit een grote steekproef vrij nauwkeurig bekend waren.

Het is mogelijk dat de ons verstrekte opgaven onderschattingen van de werkelijke kas zijn. De vraagstelling bij de enquête heeft dit enigszins in de hand gewerkt, want in plaats van een ruwe schatting werd een telling van de bankbiljetten gevraagd. Dit maakt een specificatie naar coupure mogelijk, maar het kan leiden tot systematische onderschatting; als men bankbiljetten telt kan men er maar moeilijk teveel tellen, gemakkelijk echter bepaalde deelkassen over het hoofd zien. In bijna ieder gezin en ieder bedrijf komen verschillende afzonderlijke kassen voor en het valt te vrezen dat deze niet steeds allemaal zijn geteld, ondanks ons nadrukkelijk verzoek om dit te doen. Dit kan een verklaring zijn voor de ontbrekende bankbiljetten van f. 10 en f. 25, maar het zal veel minder opgaan voor de coupures van f. 100 en f. 1.000 gulden. En zoals in tabel 2 is aangegeven zijn onze resultaten juist voor deze laatste het slechtst.

Ons doel om het houderschap der liquiditeiten te inventariseren, is door het mislukken van het contantenonderzoek niet bereikt. Of het voorstel om het liquiditeitsbezit van een aantal sectoren geregeid te inventariseren nog zinvol is, hangt

Tabel 2. Resultaten voor de bankbiljetten, per coupure

	Samenstelling in % van bedrag				Bedrag (mrd. gld)
	f. 10	f. 25	f. 100	f. 1.000	
Houders bekend a)	11,2%	20,0%	56,5%	12,5%	3,51
Houders onbekend	3,7%	8,4%	62,2%	25,7%	5,94
Totale circulatie a)	6,5%	12,7%	60,0%	20,8%	9,45
Percentage met bekende houders per coupure	63,9%	58,6%	34,8%	22,4%	

a) Inclusief uitgesloten houders.

grotendeels af van het karakter van de ontbrekende bankbiljetten. Enerzijds komen de gemiddelde contante kassen ons niet onzinnig klein voor, anderzijds maken zij toch maar ruim een derde van de bankbiljettencirculatie uit. De vraag is dus misschien niet waarom wij zo weinig bankbiljetten aantreffen, maar waarom er zoveel in omloop zijn. In deze richting wijst ook de conclusie van de volgende paragraaf, waarin de hoeveelheid liquiditeiten geschat wordt, welke door de technische eisen van het betalingsverkeer als transactiekas wordt gebonden. Het ligt immers in de verwachting dat de contanten vooral voor transacties gebruikt worden, omdat het aanhouden ervan slechts risico's van verlies en waardevermindering met zich meebrengt.

De maatschappelijke transactiekas

In theorie kunnen de liquiditeiten gesplitst worden in transactiekassen en rustende kassen. De transactiekassen vervullen uitsluitend de technische functie van betaalmiddel; zij dienen om tijdelijke afwijkingen tussen inkomsten en uitgaven te overbruggen. De rustende kassen kunnen nader worden toegeschreven aan speculatiemotief en voorzorgsmotief, waarbij het laatste ook op fondsen met vaststaande bestemming van toepassing is. Voor het individu kan in beginsel één kas — tegoeden zo goed als contanten — tegelijk aan meer dan één motief tegemoet komen. Wat wij willen schatten is de minimaal noodzakelijke hoeveelheid liquiditeiten om in de totale transactiebehoefte te voorzien, dat wil zeggen de geldhoeveelheid die zou worden aangehouden indien in voorzorgsmotief en speculatiemotief op andere wijze werd voorzien.

Als uitgangspunt dient de verkeersvergelijking van Fischer: $MV = PT$

Hierin is M de omvang der liquiditeitsmassa, V de omloopsnelheid of het aantal malen dat die liquiditeiten in een jaar van hand tot hand gaan en PT de omvang der transacties, die aldus zijn verricht. Voor ons doel herschrijven wij deze formule als:

$$M_t V_t + M_r V_r = PT.$$

In deze herschreven formule bestaat een (kunstmatig) onderscheid tussen de transactiekassen M_t en de rustende kassen M_r , ieder met hun eigen omloopsnelheid. Wij maken vervolgens de extreme veronderstelling dat de omloopsnelheid der rustende kassen (V_r) nul is 3), zodat

$$M_t V_t = PT.$$

Daar de formule slechts voor één periode wordt gehanteerd kan het transactievolumen T zonder bezwaar tegen het geldende prijspeil in guldens worden uitgedrukt. Het prijspeil P is dan gelijk aan I en verdwijnt uit de formule, zodat tenslotte

$$M_t V_t = T.$$

De omvang der maatschappelijke transactiekas M_t kan nu

3) Deze veronderstelling is onschuldig; stelt men V_r op 1 of 2, dan beïnvloedt dat het resultaat niet noemenswaard.

aan de hand van ramingen van T en V_1 worden bepaald.

Bij de vaststelling van het transactievolume T mag men zich niet beperken tot de goederen- en dienstentransacties, want voor vermogenstransacties, overdrachten e.d. is ook geld nodig. Wel zijn de goederen- en dienststromen het gemakkelijkst te ramen: wij maakten onder meer gebruik van de *Nationale Rekeningen*, al moet de omzet van de handel natuurlijk afzonderlijk worden geraamd. Verder werd rekening gehouden met de uitkering van de toegevoegde waarde door ondernemingen aan inkomensstrekkers, met de directe en indirecte belastingen, met de verzekeringspremies en de uitkeringen, met de omzet in onroerend goed (aan de hand van het registratierecht), met de omzet van de effectenbeurs, de openbare emissies en de uitlotingen en met enkele transacties welke met sparen samenhangen. De aldus bepaalde transacties blijken gelijk te zijn aan 5 maal het netto nationale inkomen tegen marktprijzen⁴).

Wat is nu V_1 , de omloopsnelheid van echt transactiegeld? Dat hangt ervan af. Bij bedrijven waar ontvangsten en uitgaven elkaar voortdurend afwisselen, behoeft de transactiekas maar een paar dagen omzet groot te zijn. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de detailhandel. Maar ook als er geen gedurige afwisseling van inkomsten en uitgaven is, kan met een klein bedrag aan liquiditeiten worden volstaan mits er een zorgvuldig kasbeheer is. Jaarlijkse omloopsnelheden van 60 tot 80 zijn heel wel bereikbaar. Bij kleinere bedrijven en instellingen ligt het getal lager en vermoedelijk het laagst bij gezinnen. Zelfs indien deze een minimale transactiekas aanhouden en met recht van de hand in de tand leven, dan nog zijn de mogelijkheden beperkt doordat het inkomen meestal periodiek wordt ontvangen. Wordt bijvoorbeeld een maandsalaris volstrekt regelmatig en volledig uitgegeven, dan is de gemiddelde kas gelijk aan de helft van een maand bestedingen en de omloopsnelheid 24. Maandbetaling komt het meeste voor; sommige inkomens worden frequenter ontvangen (zelfstandigen, weekloners) en andere minder frequent (dividenden, tantièmes). Voor alle gezinnen te zamen zou aldus voor de transactiekas een omloopsnelheid van 20 à 30 gelden.

Deze getallen lijken misschien hoog, maar zij zijn het niet. Van de tegoeden bij de Postgiro is de omloopsnelheid voor een reeks van jaren bekend. Omstreeks 1960 beliep deze circa 47, maar hij is sedertdien gedaald tot 41 in 1971⁵). Dit is een gewogen gemiddelde van de hogere omloopsnelheid van bedrijfsrekeningen en de lagere van gezinsrekeningen. De daling van de omloopsnelheid bij de Postgiro zal dan ook vermoedelijk vooral veroorzaakt zijn door de relatieve toename van het aantal gezinsrekeningen. Maar ook in 1960 werden door bedrijven en gezinnen rustende kassen bij de Postgiro aangehouden en dat betekent dat de omloopsnelheid van het transactiegeld bij de Postgiro boven de 47 moet hebben gelegen.

Nu is de omloopsnelheid van de girotegoeden vermoedelijk hoger dan die van de banktegoeden en de contanten. Wij menen hieraan recht te doen door de omloopsnelheid van het transactiegeld van bedrijven op 60 en voor gezinnen op 25 te stellen. Bedenkt men dat circa 15% van de transacties in de gezinsfeer ligt en de rest op bedrijven betrekking heeft, dan volgt hieruit dat de omloopsnelheid van transactiegeld een waarde van ca. 50 moet hebben. Aangezien de transacties 5 maal het nationale inkomen bedragen kan de maatschappelijke transactiebehoefte dus op 10% van het nationale inkomen worden gesteld, of voor 1971 op f. 11 mrd. Dit is maar een klein deel van de liquiditeitsmassa van f. 40 mrd. Zelfs als alle secundaire liquiditeiten tot de rustende kassen worden gerekend, heeft nog 60% van de primaire liquiditeiten een andere dan de transactiefunctie. Natuurlijk suggereert deze formulering nog te sterk dat er met iedere functie een aparte kas correspondeert, terwijl in feite dezelfde liquiditeiten tegelijkertijd verschillende functies kunnen vervullen. Dit neemt echter niet weg dat de kwantitatieve betekenis van het transactiemotief aldus tot zijn juiste proportie wordt teruggebracht.

De liquiditeitsquote

Men moet het voorgaande dus niet opvatten alsof er twee volstrekt gescheiden soorten geld bestaan waarvan de ene steeds en de andere nooit circuleert. Maar met dit voorbehoud geven onze ramingen enige kwantitatieve inhoud — hoe gebrekkig ook — aan de monetaire analyse die in de jaarverslagen van de Nederlandsche Bank zijn weerslag vindt. Zoals men weet is de belangrijkste variabele in deze beschouwing niet de liquiditeitsmassa, maar de verhouding van deze grootte tot het nationale inkomen, zulks op grond van de overweging „dat voor een ononderbroken kringloop van het nationale inkomen een zekere minimale hoeveelheid primaire en secundaire liquiditeiten nodig is in verhouding tot het nationale inkomen (liquiditeitspercentage of liquiditeitsquote). Boven en behalve dit noodzakelijke minimum worden liquiditeiten aangehouden op grond van verschillende motieven; in ieder geval lijkt een verband met de rentestand aanwezig”. Ligt de feitelijke liquiditeitsquote boven dit minimum, dan „vormt het verschil tussen deze twee een potentiële inflatiebron. Deze in zekere zin overtollige liquiditeit belichaamt namelijk een mogelijke financiering van een bestedings- en/of inkomensinflatie, die veroorzaakt of onvoldoende bestreden worden door het niet of gebrekkig hanteren van andere beleidsinstrumenten”⁶).

Men zou nu de minimale hoeveelheid liquiditeiten waarover hier wordt gesproken gelijk kunnen stellen aan de door ons geraamde maatschappelijke transactiekas. Aangezien bij een feitelijke liquiditeitsquote van 35% slechts 10% voor transacties dient zou in deze opvatting het overige — of 25% van het nationale inkomen — als een potentiële inflatiebron moeten worden aangemerkt. De volgende vraag is dan hoe sterk het voorzorgsmotief op deze overige liquiditeiten rust en onder welke omstandigheden en in welke mate zij werkelijk voor bestedingen zullen dienen (en aldus mogelijk aan de inflatie bijdragen). Uit gegevens over afzonderlijke bedrijfstakken kan worden opgemaakt dat de behoefte aan voorzorgskassen sterk varieert en des te geringer is naarmate men over grotere voorraden geredelijk verkoopbare goederen beschikt. Het potentioneel inflatoir karakter van een overmaat aan liquiditeiten hangt derhalve af van de verdeling van de liquiditeiten over de verschillende sectoren; zij verschillen in hun gevoeligheid voor monetaire impulsen.

De contanten

Ten tijde van ons onderzoek bedroeg de maatschappelijke transactiekas dus zo'n f. 11 mrd. En daar de meeste grote betalingen niet contant geschieden, maar via banken en girodiensten lopen, rijst het vermoeden dat deze transactiekas slechts voor een deel uit contanten bestaat. Bij een eerdere publikatie over het bankbiljettenonderzoek spraken wij dan ook de veronderstelling uit dat de opgegeven contanten grotendeels behoorden tot de normale transactiekassen en dat wat verzwegen was hoofdzakelijk bestond uit a. ooprottingen en b. zwarte transactiekassen. Anderen — zo ook de minister van Financiën — hebben geopperd dat er ook grote sommen bui-

4) Het transactievolume is voor het eerst geraamd door L. J. Niesten, *Het betalingsverkeer in Nederland, een halve eeuw Postcheque- en Girodienst*, Utrecht, 1968. Anders dan wij doen, beperkt Niesten zich tot de "echte" goederen- en dienstentransacties. De door ons gebruikte cijfers zijn afkomstig van R. Jonker en zullen binnenkort worden gepubliceerd.

5) De omloopsnelheid is berekend uit de deling van alle afschrijvingen in een jaar door het gemiddeld saldo tegoed. Hij is hoger dan het cijfer in de Maandstatistiek Financienwezen omdat de afschrijvingen ten gunste van dienstpostrekeningen met eigen saldo's mede in de teller zijn opgenomen; hij is lager dan het cijfer van Niesten omdat die een lager saldo hanteert.

6) *Jaarverslag van de Nederlandsche Bank*, 1968, blz. 20-21.

Acute voedselschaarste in de wereld

DRS. P. TERHAL*

Het meest begeerde, en zeker het meest ontbeerde van alle materiële goederen in de wereld is nog steeds voedsel. Zonder zelfs te kijken naar de samenstelling van het dieet kan men gerust stellen, dat honderden miljoenen mensen *dagelijks* te weinig te eten hebben.

De recente mededeling van de FAO, dat verscheidene miljoenen mensen in landen gelegen tussen Dakar (Senegal) en Dacca (Bangladesh) dit jaar van de honger kunnen omkomen, past dan ook in het beeld dat velen zich van de Derde Wereld hebben gevormd.

Toch is er dit jaar iets bijzonders aan de hand. Want de wereldmarktprijzen van voedselgranen zijn sterk gestegen ten gevolge van slechte oogsten in de wereld. Het is het gebrek aan financiële capaciteit van vele ontwikkelingslanden om op de wereldmarkt de noodzakelijke voedselaankopen te doen, dat functionarissen de FAO tot de bovengenoemde alarmerende uitspraak heeft gebracht.

De ongeremde werking van de wet van vraag en aanbod is notoir onrechtvaardig, als er — bij grote verschillen in koopkracht — schaarste in vitale goederen ontstaat. De internationale samenleving heeft in dit opzicht veel weg van de jungle, waar het recht van de sterkste geldt.

Dit laatste betekent niet, dat landen die structureel voedseloverschotten hebben niet bijspringen, als de nood in andere landen al te ingrijpend wordt. Men weet maar al te goed — ook in de rijke landen — dat weinig verschijnselen op korte termijn zoveel onrust en politieke onlusten in onderontwik-

kelde landen teweeg kunnen brengen, vooral in de steden, als sterk stijgende voedselprijzen.

Bangladesh

De recente ervaringen van Bangladesh zijn illustratief. In de zomer van 1972 heeft de secretaris-generaal van de Verenigde Naties een dringende oproep gedaan op een aantal potentiële donorlanden om een extra hoeveelheid van ten minste 2,7 mln. ton rijst en graan ter beschikking te stellen, omdat Bangladesh, dat normaal al een structureel tekort heeft van 1 tot 1,5 mln. ton, door de ontredde situatie ten gevolge van de oorlog in een zeer kritieke voedselsituatie kwam te verkeren. Welnu, de 2,7 mln. ton extra voedselgranen zijn er inderdaad gekomen, hoewel het een dubbeltje op zijn kant is geweest. Het uitbreken van een grote hongersnood is voorkomen kunnen worden. Een en ander is mogelijk gemaakt door India, die in 1972 voor meer dan 300 mln. (deviezen)leningen en voedselgiften heeft verstrekt, en vooral ook door de Verenigde Staten (ruim \$ 400 mln. aan allerlei vormen van „hulp”). Hier blijkt al meteen een nadeel van dit systeem van „vrijwillig bijspringen”: zowel India als de Verenigde Staten proberen niet zonder succes invloed te krijgen op de regering in Dacca. Niet-

(vervolg op blz. 348)

* De auteur is medewerker van de afdeling „Balanced International Growth” van het Nederlands Economisch Instituut.

tenlands zouden verblijven 7). Maar de hoeveelheid contanten is, na correctie voor het prijspeil, de laatste tien jaar vrijwel constant, en er kan dus nauwelijks sprake zijn van een recente ontwikkeling. Dat piekt tegen deze verklaring. Het betekent natuurlijk ook dat men de oppottingen en zwarte kassen evenmin als iets van de laatste tijd moet opvatten.

Voor de veronderstelling dat het om oppottingen en zwarte kassen gaat, pleitte de gelijkenis naar grootte en samenstelling van de contante kassen van bedrijfstakken binnen dezelfde bedrijfskolom, en het feit dat de percentages van de vermiste bankbiljetten opliepen met de waarden ervan. Wij willen dit nader toelichten. Zwarte transacties worden, ter ontduiking van verschillende heffingen, buiten de administratie gehouden. Dit betalingsverkeer geschiedt contant, ook als het om grote bedragen gaat die normaliter door overschrijving worden voldaan. De zwarte transactiekassen zullen derhalve relatief veel grote coupures bevatten. Met oppottingen hebben wij het oog op rustende kassen die in bankbiljetten worden aangehouden. Ook hier mag men, sterker nog dan bij de zwarte transactiekassen, aannemen dat de grote coupures domineren. De cijfers in tabel 2 zijn in overeenstemming met ons vermoeden.

Een raming van de relatieve betekenis van beide kassen kan alleen maar heel speculatief zijn. Wil men die maken dan moet

men wél bedenken dat de omvang van de zwarte kassen alleen maar iets zegt over de omvang van de zwarte transacties als men bereid is een raming te maken van de zwarte omloopsnelheid. Daarvoor ontbreekt echter ieder aanknopingspunt.

De voornaamste vraag voor de onderzoeker is echter of deze interpretatie van de mislukking van de enquête naar de bankbiljetten enige hoop open laat voor een beter resultaat bij herhaling van het onderzoek. Geldt het werkelijk oppottingen en zwarte kassen, dan is de kans gering dat daarover ooit nadere gegevens kunnen worden verzameld. Voor men deze conclusie trekt en daarmee van verder onderzoek afziet, lijkt het ons echter gewenst dat nader wordt nagegaan of het bij andere methoden van enquêtering niet mogelijk is betere resultaten te verkrijgen. Het belang van een betere monetaire analyse, en het succes van ons steekproefonderzoek bij de banken en girodiensten, wettigen naar onze mening dat het niet bij deze ene poging blijft.

J. S. Cramer
G. M. Reekers

7) Kamerstuk 3507, Aanhangsel tot het verslag van Handelingen der Tweede Kamer, zitting 1971-1972.

Over hard- en software valt nogal

Siemens

Siemens Nederland N.V. Verkoop Datasystemen Postbus 1068 's-Gravenhage Telefoon: 070-782782

van Siemens iets te vertellen.

Siemens Systeem 4004 is een omvangrijke en compatibele computerfamilie. Met geheugencapaciteiten van 8 tot 2048 K. Door grote variatie in modellen is uitbreiding of vervanging van uw computersysteem een eenvoudige zaak. Ook voor gebruikers van kleinere systemen. (Voor hen introduceerden wij onlangs het 127 systeem met centrale eenheden van 96, 128 en 192 K). Binnen de familie treft u multiple access systemen aan met virtueel geheugen waarbij d.m.v. datatransmissie technieken en terminals een breed gamma van processing-mogelijkheden wordt geboden. Voor het opbouwen van on-line verbindingen staat een uitgebreid spectrum van geavanceerde remote-periferie ter beschikking. Siemens applicatie-software strekt zich uit over alle toepassingen. Zoals voorraadbeheer en produktiebesturing, planning en administratie, databanken en retrieval systemen. U hoort er meer van. Van Siemens.

Siemens concreter

Siemens voelt zich verantwoordelijk voor het slagen van uw totale computerproject. Besteedt daarom als geen ander aandacht aan projectondersteuning. Levert geen standaardoplossing, maar ontwerpt m.b.v. bouwsteentechnieken programma's die toegesneden zijn op uw specifieke wensen en behoeften. Dit zonder extra kosten. Uiteraard staat er ook een vaardige en snelle technische dienst voor u klaar. En u kunt te allen tijde rekenen op specialistische raad en daad in de meest complexe situaties.

Over het fijne van de systemen.
Indicaties: met behulp van micro-geheugens zijn uiterst korte instructietijden verwezenlijkt. Verder zijn er uitgekende systemen voor local batch-, remote batch-, interactive- en teleprocessing. Real time en multiprogrammerings-

technieken zijn zeer geavanceerd door efficiënte interrupt handling faciliteiten. Operating systems voor reële en virtuele geheugentechniek garanderen u optimale efficiency in computergebruik.

Over de prijs/prestatieverhouding.
Niet alleen een zaak van keiharde cijfers en technische know-how. Want vergeet de prestatie van de mensen niet. Siemens staat bekend als een uitnemend computer-leverancier. Maar niet als de grootste. Vandaar dat u profiteert van die extra prestatie: de Persoonlijke Inzet. Die niet uitdooft na het operationeel maken van de apparatuur en het leveren van toepassingssoftware. Dit maakt de prijs/prestatieverhouding van Siemens een stuk interessanter.

Over compatibiliteit.
Siemens biedt compatibiliteit binnen de eigen systemen. Want het totale concept

is erop gebaseerd. Bovendien zijn de programmeertalen, de informatiedragers en de apparatuur compatibel met die van de grootste leverancier.

Conclusie: Siemens misstaat niet op uw keuzelijstje

- 1 ~~IBM~~
- 2 SIEMENS COMPUTERS
- 3 ~~DEC~~
- 4 ~~HP~~
- 5 ~~UNIVAC~~

computersystemen

Siemens computers Europees antwoord op de vraag naar integrale automatisering.

temin is door de autoriteiten van Bangladesh en de hulpverlenende organisaties onder coördinatie van de United Nations Relief Operation Dacca (UNROD) een opmerkelijke prestatie verricht met name waar het de distributie van deze gigantische hoeveelheden betreft, in een land, waar de infrastructuur nog zeer slecht functioneert. In sommige gebieden heeft men zelfs voedsel per parachute moeten droppen.

Hetzelfde Bangladesh wordt thans opnieuw bedreigd. De voornaamste oogst is mislukt door het uitblijven van moessonregens. Opnieuw is een speciale missie tot de conclusie gekomen, dat — tenzij er dit jaar 2,5 mln. ton voedselgranen wordt ingevoerd, en gedistribueerd — er hoogstwaarschijnlijk een ernstige hongersnood zal optreden vanaf mei 1973. Vandaar dat Secretaris Generaal Waldheim en het hoofd van de FAO, Boerma, onlangs opnieuw een beroep hebben gedaan op de regeringen om alles te ondernemen om de bevolking van Bangladesh te voorzien van voedselgranen (en transportfaciliteiten).

The Economist van 27 januari bericht, dat de rijstprijzen op de vrije markt in Dacca in 12 maanden gestegen is met 75%. Don Thomson, functionaris van de Britse hulpverleningsorganisatie „Christian Aid” beschrijft na een recent bezoek de toestand in Bangladesh met de volgende woorden: „All aid has been nullified by the drought; the country is in a worse state now than before the aid started to flow in. Their plight is pitiful” (*The Observer*, 21 januari).

India

Het mandaat van de UNROD, dat in maart zou aflopen, is verlengd. Opnieuw hangt het nu af van de individuele donorlanden, of een grote tragedie voorkomen kan worden. Op India hoeft men deze keer niet te rekenen. Het land, dat vorig jaar nog 1 mln. ton voedsel naar Bangladesh heeft getransporteerd (via de meest toegankelijke land-route, waardoor de distributieproblemen aanmerkelijk verlicht werden), kampt dit jaar zelf met de gevolgen van grote droogte. Vele miljoenen mensen moeten al te lijden hebben van deze droogte. De streek die het ernstigst getroffen is, is Maharashtra, in de buurt van Bombay. Ooggetuigen (van de Britse hulpverleningsorganisaties Christian Aid en Oxfam, geciteerd in *The Observer* van 21 januari 1973) spreken over stromen vluchtelingen, die het barre platteland de rug toekeren. Gehele dorpen worden verlaten. Vee wordt verkocht. De toestand in de overvolle steden Bombay en Poona is met geen pen te beschrijven.

De schattingen over de additionele behoefte van India aan ingevoerde tarwe lopen uiteen van 3 mln. ton tot 9 mln. ton. Het is echter onzeker, of India de benodigde hoeveelheden zal willen en kunnen invoeren, nu de wereldtarweprijzen de laatste maanden met grote sprongen omhoog zijn gegaan. De vraag is zelfs of er wel genoeg tarwe op dit ogenblik op de wereld is. Niet alleen India, en Bangladesh, maar ook China en Rusland hebben slechte oogsten gehad. Ruslands tekort wordt geraamd op 30 mln. ton, dat van China op 10 mln. ton. Volgens *The Observer* was de wereldtarwevoorraad in januari ongeveer 47 mln. ton, hetgeen overeenkomt met het gemiddelde over de afgelopen jaren¹). Nu wrekt zich op een dramatische wijze het gebrek aan een gezonde prijsregeling. De grote tarwe-exporterende landen, zoals de Verenigde Staten en Canada profiteren van de sterke prijsstijgingen²), terwijl een aantal onderontwikkelde landen hun invoer wel zullen moeten beperken met noodlottige gevolgen voor de armste groepen van de bevolking. Er bestaat geen effectieve internationale tarweovereenkomst. Het in juli 1971 afgesloten International Wheat Agreement regelt helemaal niets. De lege overeenkomst heeft enkel tot doel om het overleg gaande en de statistieken bij te doen houden. En passant is er nog een Voedsel Hulp Conventie bij afgesloten, waarbij de exporterende landen zich verplichten om jaarlijks ongeveer 4 mln. ton tarwe ter beschikking te stellen van import-behoevende ontwikkelingslanden.

De grootte van de wereldtarwevoorraden wordt bepaald door overwegend nationale belangen en de nationale landbouwpolitiek van de grote exporteurs (subsidies aan boeren en exportbeperking om de wereldmarktprijs niet geheel te doen kelderden).

Van de andere kant zijn in de afgelopen tien jaar juist ontwikkelingslanden afhankelijker geworden van de tarweexport van Canada en de Verenigde Staten. Ongeveer 40% van de export gaat thans naar ontwikkelingslanden, waarvan ongeveer tweevijfde onder allerlei soorten hulpprogramma's, variërend van pure giften tot langlopende en „zachte” kredieten.

De Voedsel Hulp Conventie van het International Wheat Agreement is reeds genoemd. Het Wereld Voedsel Programma van de FAO verdient zeker ook vermelding. De aanzetten tot bovennationale bundeling van voedselhulp zijn dus wel aanwezig, maar helaas prevaleren de bilaterale transacties met hun politieke bijbedoelingen en vooral met hun intrinsieke afhankelijkheid van de nationale landbouwsituatie der donorlanden. Volgens een schatting van de DAC geschiedt thans ongeveer éénvijfde van alle officiële ontwikkelingshulp in de vorm van voedselhulp.

Behoeftte aan internationale goederenovereenkomst

In een helder overzicht opgenomen in haar bijdrage aan de Vijfde Europese Conferentie van de Society for International Development heeft mevr. M. 't Hooft-Welvaers nog eens samengevat, welke elementen volgens haar een werkelijk gezonde internationale goederenovereenkomst zou moeten bevatten, die betrekking heeft op een landbouwprodukt, dat zoals tarwe niet alleen in de tropen verbouwd wordt. Het zijn de volgende vier.

1. *Plafonds voor produktie.* Dit kan in de vorm van exportquota (voor exporterende landen) en/of (verplichte) importquota voor invoerende landen. De vaststelling van deze quota moet gebeuren op economische en niet op politieke gronden. Het Indicatieve Plan van de FAO voor 1980 maakt een begin met de economische analyse, die hiervoor nodig is.
2. *Regels betreffende de omvang der voorraden.* Al te omvangrijke voorraden kunnen een bedreiging vormen van de prijsvorming op de markt.
3. *Maatregelen welke gericht zijn op het aanleggen en financieren van noodvoorraden.* Zoals dit jaar met de tarwe, zo ontstaan vrijwel voor ieder landbouwprodukt zo nu en dan acute tekorten. De rijke landen zijn thans in staat om ernstige negatieve effecten van dit soort situaties te voorkomen voor zover dit hun eigen consumptie betreft. Maar voor de wereld als geheel zijn geen adequate noodvoorzieningen getroffen.
4. *Voedselhulpverlening op continue basis, waar en wanneer nodig.*

De totale voedselproduktie in de wereld moet niet enkel tegemoet komen aan de koopkrachtige vraag, maar ook aan de voedselbehoefte in gebieden, waar ondervoeding en armoede heerst. Dit is iets anders dan de hulp, welke in acute noodsituaties wordt verleend (zie 3).

Er is behalve acute nood in vele gebieden van de wereld een structurele situatie van ondervoeding, waar jaar op jaar hulp moet worden geboden en wel in grote hoeveelheden. (Volgens professor Walia, kinderarts aan het Medisch Instituut van Chandigarh sterven maandelijks in India ongeveer

1) Vergeleken bij tarwe is rijst een onbelangrijk produkt in de internationale handel. De wereldproduktie van rijst was in 1970 306,8 mln. ton, waarvan ongeveer 4% internationaal werd verhandeld; voor tarwe 311,6 mln. ton met een handel van ongeveer 22%.

2) De FAO spreekt zelfs van een stijging van 75% in 6 maanden.

100.000 kinderen door ondervoeding. Het totale aantal ondervoede mensen in dit land zou — volgens hem — ongeveer 60 mln. bedragen).

Een onafhankelijk lichaam als het Wereld Voedsel Programma zou samen met de betreffende ontwikkelingslanden de omvang van deze noden moeten bepalen. Bij de regeling onder I hoort dan ook het beantwoorden van de vraag, waar deze niet-commerciële hoeveelheden geproduceerd en hoe ze gefinancierd moeten worden.

In haar zoëven genoemde studie werkt mevr. 't Hooft-Welvaars een en ander uit. De Europese tarweproduktie zou — wil men tot een rationele wereldproduktie komen — *in ieder geval* niet uitgebreid moeten worden.

Alles wijst erop, dat dit jaar het ontbreken van een goede internationale tarwe-overeenkomst voor vele mensen in de wereld noodlottige gevolgen gaat hebben. Daar komt dan bij dat de voedselproduktie in de ontwikkelingslanden in 1971 slechts met 2% steeg, en in 1972 met 1%. En dit terwijl in de ontwikkelingsstrategie voor het Tweede Ontwikkelingsdecennium een 4% jaarlijkse groei noodzakelijk werd geacht. Zowel het middellange- en lange-termijnprobleem van de adequate voedselvoorziening in de wereld, als de huidige noodhulpvoorziening behoren tot de meest urgente problemen, waar de mensheid mee wordt geconfronteerd.

Suggestief en misleidend?

Enkelen achten misschien de wijze, waarop deze voedselproblematiek geschetst is, té suggestief en misleidend. Zij zullen wijzen op de bijna miraculeuze groei van de voedselproduktie in een land als India tegen het eind van de jaren zestig, en de mogelijkheden voor verdere groei bij voldoende irrigatie.

Dit artikel is niet geschreven om deze mogelijkheden te minimaliseren. De FAO heeft er in haar Indicatieve Wereldplan rekening mee gehouden, toen zij toekomstige exportmoge-

lijkheden van ontwikkelingslanden op dit gebied voorzag. Het punt is echter, dat te weinig mensen zich realiseren, dat vrijwel alle optimistische voorspellingen conditioneel zijn: als de rijke landen bijv. hun zelfvoorzieningsgraad zouden verlagen, dan zouden de arme landen kunnen gaan exporteren; als de noodzakelijke investeringen in irrigatie verricht zouden worden, dan zou de Groene Revolutie grotere vooruitgang kunnen brengen. Daarbij moet men bedenken, dat de Groene Revolutie in haar huidige gedaante geen onverdeelde zegen is, want zij verscherpt de inkomensverschillen in vele landen, die ongehoorde proporties aannemen.

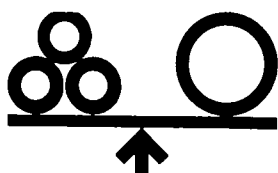
Barbara Ward vermeldt in haar boek *Only one earth*³⁾, dat naar schatting 700.000 pachtboertjes in West-Pakistan in de komende 15 jaar werkloos worden, als de mechanisatie in de landbouw met het huidige tempo voortgaat.

Het felle meningsverschil, dat in leidinggevende Indiase kringen is ontstaan tussen de radicale stroming, die landhervorming en sociale hervormingen in het algemeen als hoogste prioriteit ziet, en de mensen, die pleiten voor meer infrastructuur en irrigatie, doet denken aan het debat naar aanleiding van de milieuproblematiek in onze eigen samenleving tussen voorstanders van drastische maatschappelijke hervormingen en verbeteraars van prijs- en produktiesystemen.

In beide debatten dringt de tijd, en mogen beslissingen niet langer worden uitgesteld. Een beperkt aantal *bijzonder* urgente beslissingen moeten worden genomen op het *internationale* vlak, waar rijk en arm elkaar ontmoeten. De huidige crisis in de wereldvoedselvoorziening lijkt dit opnieuw te bevestigen.

P. Terhal

3) Barbara Ward en René Dubois, *Only one earth, the care and maintenance of a small planet*, pelican, 1972. Dit unieke boekje geeft in kort bestek een voorlopig maar indringend overzicht van de stand van zaken met betrekking tot een aantal wereldvraagstukken.

Geld- en kapitaalmarkt

OECD-rapport over Nederlandse kapitaalmarkt

DRS. A. D. DE JONG*

OECD-kapitaalmarktstudies

Onder de vele rapporten die door de OECD worden gepubliceerd (o.a. over de algemene economische situatie in de aangesloten landen), bevindt zich ook een serie, die is gewijd aan de kapitaalmarkten in de verschillende landen. In deze serie is al aandacht besteed aan West-Duitsland, Oostenrijk, Denemarken, Noorwegen, Zwitserland, Spanje, Zweden en nu ook Nederland 1). Dit jaar volgen nog Frankrijk en België-Luxemburg. Deze rapporten zijn een vervolg op de uitvoerige Capital Markets

Study die in 1967-1968 werd gepubliceerd.

De studies worden gemaakt ten behoeve van de ministerraad, en het „Committee for Invisible Transactions” dat zich bezighoudt met de liberalisatiecode voor het kapitaalverkeer. Het karakter van de studie is hoofdzakelijk descriptief; de conclusies zijn niet bindend voor de lidstaten of de OECD.

De zaken, die in het rapport over de Nederlandse kapitaalmarkt zijn beschreven, zijn vanzelfsprekend niet nieuw. De verdienste van dergelijke studies is echter dat bepaalde ontwikkelingen door

het bezien van een langere periode duidelijker naar voren komen dan bij het bekijken van jaar op jaar. Het rapport is in het Engels gesteld en telt totaal 69 bladzijden. Het bestaat uit drie hoofdstukken en enkele aanhangsels. Deze laatste bevatten een opsomming van de

* De auteur is medewerker bij het Economisch Bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

1) *The capital market, international capital movements, restrictions on capital movements in the Netherlands*, 1973, OECD, Parijs, 69 blz., f. 12,05.

restricties met betrekking tot het kapitaalverkeer en een aantal uitgebreide statistieken, die in beknopte vorm ook in de betreffende hoofdstukken zijn te vinden. De studie is medio 1972 afgesloten; de cijfers lopen over het algemeen van 1960 tot en met 1971. De cijfers over 1972, die in dit stuk worden vermeld om bepaalde ontwikkelingen te kunnen doortrekken, zijn afkomstig uit het kwartaalbericht van De Nederlandsche Bank 1972, nr. 4.

Financieringsgedrag

Het rapport wijst op de verslechtering van de lopende rekening die zich in de periode 1960-1971 heeft voorgedaan. Dit was het gevolg van een blijvend hoog niveau van investeringen, terwijl de besparingen wat afnamen, met name de bedrijfsbesparingen. In 1972 vertoont de lopende rekening een fors overschot, maar dit moet vooral worden toegeschreven aan een conjuncturele inzinking van de bedrijfsinvesteringen. Het CPB voorspelt dat dit overschot in 1975 al bijna zal zijn verdwenen.

De gezinsbesparingen in Nederland zijn hoog in verhouding tot die in andere landen. Een stijgend aandeel hierin wordt gevormd door de besparingen via pensioenfondsen (waaronder het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds). Ten aanzien van de overheidsmaatregelen ter bevordering van het sparen wordt opgemerkt dat de vrijgestelde bedragen gering zijn, terwijl vergeleken met andere landen zorgvuldig wordt voorkomen dat de hogere inkomensgroepen er teveel van profiteren. Over het netto-effect van deze regelingen is echter zeer weinig bekend. Wat betreft de bedrijven signaleert het rapport enkele bekende ontwikkelingen zoals het afnemen van het aandeel van de interne financiering in de bruto bedrijfsinvesteringen, en de verschuiving bij de externe financiering van aandelen naar lang vreemd vermogen.

Bij de financiering van de centrale overheid is het opmerkelijk dat ongeveer driekwart van het nettobedrag van leningen verkregen wordt van financiële overheidsinstellingen (vooral het ABP). Het leengedrag van de centrale overheid op de publieke kapitaalmarkt wordt de laatste jaren steeds meer bepaald door overwegingen van „debt management”. De lagere overheid overtreft de centrale overheid bij de vraag naar financieringsmiddelen. De overheid als geheel slaagde er in de periode 1960-1971 niet in om kortlopende financiering te vermijden. Uit de sterke consolidatie van het afgelopen jaar mag zeker niet de conclusie worden getrokken dat de financieringsproblemen bij de — vooral de lagere — overheid ook voor de toekomst zijn opgelost.

Financiële instellingen

	Aantal ult. 1970	Balanstotaal (mrd glds)			Gemidd. groei 1960-1970	per jaar (%) 1965-1970
		1960	1965	1970		
Handelsbanken	72	11,9	20,6	49,7	15	19
(excl. Eurovalutabedrijf)		(10,2)	(18,3)	(35,2)	(13)	(14)
Landbouwkredietbanken	1244	5,2	10,0	20,0	14	15
Algemene spaarbanken	181	3,2	5,7	9,1	11	10
Rijkspostspaarbank	1	2,9	4,6	6,5	8	7
Girodiensten	2	1,6	2,8	5,1	12	12
Pensioenfondsen	97	10,8	19,9	39,3	13	14
Levensverzekeringmaatschappijen	42	8,8	13,8	20,8	9	8
Beleggingsinstellingen	15	1,9	3,7	6,4	13	12
Gespecialiseerde instellingen:						
Bank voor Ned. gemeente en Nederl. Polderbank	2	6,9	10,7	21,0	12	14
Hypotheekbanken	32	1,6	3,0	3,6	8	4
Nederl. Investeringsbank	1	0,5	0,7	1,1	8	10
Financieringsmaatschappijen	10	0,4	0,8	1,7	15	17
(bruto nationaal inkomen, marktprijzen)		(42,7)	(69,4)	(113,1)	(10)	(10)

Kapitaalverkeer

Sinds 1960 is er sprake van een sterke toename van de kapitaalimport en van het niet-geregistreerde handelskrediet (de „leads” en „lags”). Het gemiddelde bedrag in de periode 1960-1963 was - f. 135 mln, in 1970-1971 + f. 2563 mln. In 1972 was echter sprake van een kapitaalexport. Bovengenoemde kapitaalimport via kapitaalrekening en „leads” en „lags” verhinderen dat het tekort op de lopende rekening leidde tot een verkrapting van de liquiditeit, hetgeen door de monetaire autoriteiten wel wenselijk werd geacht.

De maatregelen die met het oog hierop zijn getroffen — zowel permanent als ad hoc — gingen weliswaar in tegen een traditioneel liberale houding ten aanzien van internationale kapitaalbewegingen, maar daar staat tegenover, dat belangrijke posten vrij bleven, zoals directe investeringen en transacties in aandelen.

De laatste jaren zijn de Nederlandse aankopen van aandelen in het buitenland toegenomen als gevolg van het geringe aantal emissies op de binnenlandse markt, terwijl van de kant van de beleggingsinstellingen een grote vraag bestond. Deze ontwikkeling heeft zich in 1972 versterkt doorgezet: 1968-1969 f. 850 mln.; 1971 f. 1200 mln.; 1972 f. 1700 mln. Met betrekking tot het overheidskapitaalverkeer is er sinds 1961 sprake van een netto kapitaaluitvoer. Er werden geen leningen in het buitenland opgenomen, terwijl er een versnelde aflossing plaatsvond. Belangrijk is in dit verband ook de ontwikkelingshulp door de overheid die in vergelijking met andere OECD-landen zeer hoog ligt (samen met de particuliere hulp zelfs het hoogst).

Financiële instellingen

De belangrijkste financiële instellingen vertoonden in de periode 1960-1971 qua balanstotaal een sterkere groei dan het nationaal inkomen (zie tabel). De OECD-studie wijst op de — internationaal gezien — relatief belangrijke positie van de pensioenfondsen (w.o. ABP),

waarvan het balanstotaal groter is dan het binnenlands bedrijf van de handelsbanken. Bij het aanbod op de kredietmarkt (kort en lang te zamen) is in de periode 1961-1971 sprake van een afnemend aandeel van de institutionele beleggers (pensioenfondsen, levensverzekeringmaatschappijen en spaarbanken), o.a. als gevolg van het aantrekken van spaargelden door handelsbanken en de directe aankoop van effecten door gezinshuishoudingen. Het aanbod van kapitaal uit het buitenland nam relatief toe. Aan de vraagzijde was sprake van een relatieve verschuiving van lagere naar centrale overheid maar het beroep van de overheid als geheel bleef ongeveer gelijk.

Bij veranderingen in de activastructuur van de financiële instellingen is er bij de categorie banken en giro-instellingen een vermindering te zien van de vorderingen op de publieke sector, terwijl bij handelsbanken en landbouwkredietinstellingen de hypotheekleningen sterk toenemen. Bij de spaarbanken, de giro-instellingen en de Rijkspostspaarbank is er een vergroting van het aandeel van de vorderingen op de private sector (hoofdzakelijk langlopende leningen). Ook bij de pensioenfondsen en levensverzekeringmaatschappijen nemen de vorderingen op de overheidssector af, terwijl hier de aandelen en de vaste activa meer nadruk krijgen, vermoedelijk als dekking tegen de inflatie.

Het rapport merkt op dat de hypotheekbanken in Nederland in verhouding tot andere landen een geringe rol spelen. Veel huizenfinanciering geschiedt via de overheid, terwijl ook wordt geconstateerd dat de rente op hypotheekleningen vrij hoog ligt. De laatste jaren wordt ongeveer 10% van het bedrag aan hypotheekleningen verstrekt door hypotheekbanken, 70% door banken en 20% door pensioenfondsen en verzekeringmaatschappijen.

Kapitaalmarkt en rente

Het OECD-rapport besteedt veel aandacht aan de plaats van de onderhandse leningen op de Nederlandse kapitaal-

markt („the outstanding feature“). Kenmerken van de onderhandse leningen zijn o.a. de lagere kosten van plaatsing en het hogere rendement dan obligaties. Bovendien is geen toestemming van De Nederlandsche Bank nodig voor de uitgifte, terwijl deze wel is vereist voor obligatie-emissies van meer dan f. 16 mln. (vroeger f. 10 mln.). De onderhandse leningen worden vooral verstrekt door de institutionele beleggers (voor ongeveer 90%), hetgeen verklaart waarom het vrijwel ontbreken van een secundaire markt voor onderhandse leningen geen remmende factor is. Ongeveer 70% van netto plaatsingen van obligaties en onderhandse leningen komt voor rekening van deze laatste categorie.

De kwantitatief minder belangrijke obligaties komen vooral terecht bij niet-financiële instellingen en gezinshuishoudingen. In 1967-1969 bedroeg dit qua percentage gemiddeld 54%. In 1970 en 1971 (tot de instelling van het O-circuit) daalde dit tot 27% als gevolg van de sterke vraag uit het buitenland (over de grenzen verdween 61%), maar in 1972 lag het percentage weer tegen de 50%. Interessant is de verschuiving van de laatste jaren van institutionele beleggers naar geldscheppende instellingen.

De monetaire autoriteiten oefenen geen invloed uit op het niveau van de lange rente. Bij grote obligatie-emissies is wel toestemming vereist van De Nederlandsche Bank, maar het rendement op obligaties gaat toch gelijk op met het rendement op onderhandse leningen, waarvoor geen goedkeuring nodig is.

Sinds het midden van de jaren zestig is er een grotere interdependentie ontstaan tussen de Nederlandse en de internationale financiële markten hetgeen resulteerde in een hoger renteniveau. De OECD-studie wijst erop dat de kapitaalmarktrente sinds 1961 sterker is gestegen dan de rente op gewone spaartegoeden, waardoor de oorspronkelijk lage marge van 1% werd vergroot tot hetgeen in andere landen gebruikelijk is. Hierbij is echter uit het oog verloren dat er bij de spaartegoeden een verschuiving naar hoger rentende spaarvormen is opgetreden, waardoor deze marge weer afneemt.

Slotopmerkingen

In het afsluitende hoofdstuk wordt geconstateerd, dat de grondoorzaken van de inflatoire ontwikkeling van de laatste jaren weliswaar buiten de financiële sector lagen, maar dat deze onevenwichtigheid toch belangrijke consequenties heeft voor de financiële politiek. Hierbij wordt vooral gedacht aan het tekort aan binnenlandse besparingen, de financieringsproblemen in de overheidssector en de problemen bij het voeren van een monetaire politiek. Het rapport stelt, dat de monetaire maatregelen, die uitsluitend gericht zijn op de liquiditeitscreatie en niet op de kredietverlening, weinig hebben kunnen uitrichten, vooral als gevolg van de sterke kapitaalvoer. De sterke consolidatie die het afgelopen jaar plaatsvond bij

de lagere overheid heeft mogelijkheden gegeven voor een monetair meer gezonde ontwikkeling van lagere overheidsfinanciën in de komende jaren, maar een bevredigende oplossing voor de financiering van de lagere overheid, zowel qua omvang als qua soort, is nog niet gevonden.

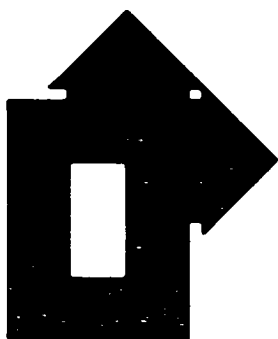
Op het gebied van het internationale kapitaalverkeer hebben de monetaire autoriteiten het gebruik van de gulden als internationale valuta moeten accepteren hetgeen de noodzaak van beperkende bepalingen met zich meebracht. Het rapport verwacht dat de aantrekkelijkheid van de gulden voor niet-ingesetenen zal afnemen. Dit onderstreept nog eens de wenselijkheid van een overschot op de lopende rekening. Het overschot is bovendien een essentiële voorwaarde voor de geplande, verdere uitbreiding van de ontwikkelingshulp.

Over de financiële instellingen wordt opgemerkt dat deze zich goed hebben weten aan te passen aan de veranderde financiële behoeften van hun cliënten (o.a. door verstrekking van middellang krediet). De onderhandse leningenmarkt zal zijn dominerende positie zeker behouden omdat deze markt in vergelijking met de obligatiemarkt een veel grotere efficiëntie heeft.

Samenvattend kan gesteld worden dat dit OECD-rapport een duidelijk en gedetailleerd beeld geeft van de Nederlandse kapitaalmarkt en van de diverse financiële instellingen in de afgelopen 10 jaar.

A. D. de Jong

Au courant

Kaviaar en zeilboten

A. F. VAN ZWEEDEN

Wanneer ooit eens de geschiedenis zal worden geschreven van het grote arbeidsconflict anno 1973, dan zal de vraag moeten worden beantwoord, of de wijziging in de inkomensverdeling die de bonden met hun acties wilden afdwingen paste in de lange-termijnstrategie van de Nederlandse vakbeweging. Het begin van een antwoord is al gegeven door de voorzitter van de Industriebond NVV, A. Groenevelt, toen hij in een interview met *Vrij Nederland*

zei, dat sommige zaken je soms in de schoot geworpen worden.

De keus van het actiedoel was, zo valt uit de woorden van Groenevelt op te maken, meer van het toeval afhankelijk dan van een lang van tevoren beraamd plan. Een rechtvaardiger inkomensverdeling is altijd een van de prioriteiten in het actieprogramma van de vakbeweging geweest, maar dat het ditmaal een breukpunt zou worden in het cao-overleg is meer toe te schrijven aan de

manier waarop het arbeidsvoorwaardenbeleid in het centraal akkoord was omschreven en aan de uitleg die de drie industriebonden daaraan gaven.

„In feite heeft de hele discussie over de inflatiebestrijding die van de zijde der kapitaalverschaffers op touw is gezet, tot deze strijd geleid“, zei Groenevelt. „Men heeft ons als werknemers willen overtuigen van het feit, dat de hoge looneisen iedere keer weer leiden tot een verdere inflatie, en toen hebben

De toepassing van modellen bij ruimtelijke ordening en stedenbouw

Op 23 maart jl. werd in Utrecht een „modellendag” gehouden 1). De opkomst was indrukwekkend, het geboden programma tamelijk representatief, maar de organisatie, met name van de discussie, was voor verbetering vatbaar.

Hazelhoff (Rijks Planologische Dienst) benadrukte in zijn duidelijke inleiding de ruimtelijke problemen die de maatstaven (zouden moeten) leveren voor een beoordeling van de prestaties van modellenbouwers: algemene problemen zoals de onzekerheid van de ruimtelijke ontwikkeling in een situatie waarin de grenzen van de draagkracht van het milieu duidelijk zijn geworden en de toenemende behoefte aan procesplanning in plaats van behoefte aan planning voor een optimale eindtoestand. Daarnaast behandelde Hazelhoff talloze specifieke problemen over de gebrekkige aanpassing van de ruimte aan de samenleving ten koste van de leefkwaliteit.

De „modellenshow” werd geopend met een inleiding door Bone over het Tyne-Wear-model van Buchanan and Partners. Dit model is een verdere ontwikkeling van het Lowry-model (modificatie van het Garin-Lowry model) op sub-regionaal niveau. Technisch gesproken is de belangrijkste verbetering die Buchanan and Partners in het model aanbrachten, de opvoering van de snelheid van de constraints-procedure, aldus Batty. Op het terrein van dynamisering en disaggregatie werden er daarentegen (nog) geen vorderingen gemaakt.

Dit type modellen wordt gekenmerkt door de ruimtelijke interacties die zij proberen te simuleren. Als de stad (of de regio) „geen boom” is (Alexander) omdat plannen

voor hiërarchische structuren veelvuldig door overlapend gedrag worden doorkruist, dan is het modelleren van ruimtelijke interacties zeker een stap in de goede richting vooral in polycentrische gebieden als de Randstad.

Na het model voor de agglomeratie van Newcastle werd er over een model voor de agglomeratie Eindhoven gerapporteerd door zowel de gebruiker van dit model als door zijn bouwer. De bijdrage van Stalpers (Agglomeratie Eindhoven), die slechts een „voorlopig oordeel” bevatte, bevatte toch veel interessante ervaringen. Het gebruik van globale modellen biedt talrijke voordelen (het geeft uitsluitel over de betekenis van bepaalde factoren; verplicht tot explicatie van samenhangen, dus tot theorievorming; onthult tegenstrijdige doelstellingen enz.). Deze voordelen dienen te worden afgewogen tegen vereisten ten opzichte van data, geld, computergebruik, personeelsbezetting e.d.

Het model dat in Eindhoven tot ontwikkeling werd (wordt) gebracht door Botman (Bouwcentrum) kan als simulatiemodel à la Forrester worden gekarakteriseerd. De simulatietechniek vertoont overeenkomst met die in Forresters Urban dynamics. De voor Eindhoven opgestelde theorie is evenwel afwijkend. Over de kwaliteit

1) georganiseerd door de Sectie Operationele Research van de Vereniging voor Statistiek, de Sectie Planologische Onderzoekers van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting en de Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen.

wij gezegd: moeten wij de broekriem aanhalen? Zullen wij dan eerst eens met elkaar gaan praten over hoe dat maatschappelijk moet geschieden”.

Het centraal akkoord dwong de werknemers tot een uiterste matiging. De 3,5 procent verbetering van arbeidsvoorwaarden bij contractvernieuwing was in feite alleen maar bedoeld om het effect van de gestegen sociale lasten te compenseren. Ter wille van de inflatiebestrijding zou geen werknemer er reëel op vooruit gaan.

Het centraal akkoord bevatte alleen de later voor velerlei uitleg vatbaar gebleken tekst, dat de hoogst betaalden meer aan de matiging moesten bijdragen en dat de inkomenspositie van de lager betaalden zoveel mogelijk moest worden verbeterd. De uitleg die de industriebonden aan deze bepaling gaven was volstrekt redelijk en in geen enkel opzicht in strijd met het centraal akkoord.

Maar hun eis, om de 3,5% te vertalen in een vast gelijk bedrag voor iedereen en de prijsindexering te beperken tot een bepaald maximum inkomen, was wel een incidentele eis, voort-

gekomen uit de nul-situatie waarmee het centraal akkoord de werknemers voor 1973 opscheepte. Industriebond-econoom P. Vos heeft gezegd, dat de bonden met hun actie de discussie over het inkomensbeleid op gang hebben willen brengen. Daar zijn die bonden dan goed in geslaagd en, los van het eventuele mislukken of slagen van hun acties, mogen zij op hun conto boeken, dat het vraagstuk van de inkomensnivellering voorlopig niet meer uit de sociaal-economische discussie in Nederland zal verdwijnen.

In de onderhandelings- en overlegfase van het conflict kreeg het een min of meer technisch karakter, waarbij de indruk werd gewekt dat het zou gaan om een half procentje meer of minder. De werkgevers hebben door hun hardnekkig verzet tegen de ultimatieve eisen van de bonden en door hun optreden naar buiten toe (met pagina-grote advertenties in alle dagbladen van vorige week), bewezen de principiële achtergronden van het conflict hoog op te nemen. Ze hebben er een uitputtingslag voor over om een maximum in de prijscompensatie tegen te houden.

Voor die houding van de werkgevers geven zij zelf deze verklaring, dat toegeven aan ultimatus betekent dat de bonden straks met nieuwe eisen komen. Verdergaande eisen van de bonden met betrekking tot de inkomensverdeling kunnen alleen maar betekenen, dat de werkgevers bang zijn dat de bonden een greep willen krijgen op de totale loonsom in de bedrijven, waarmee op den duur niet alleen de inkomens van het hoger personeel gemoeid zijn, maar ook de directie-salarissen en, wie weet, de hele winstverdeling.

De vraag die nu nog niet afdoende kan worden beantwoord is, of dit conflict moet uitlopen op een machtsstrijd in de ondernemingen en op een totaal inkomensbeleid, dat geregeld zal worden per cao.

Het gekke van de situatie is, dat er over veranderingen in de inkomensverdeling niet zulke grote verschillen van mening in onze samenleving bestaan. De werkgevers verklaren zich in hun advertentie zelfs bereid daaraan mee te werken. Zij willen dit probleem alleen niet per cao oplossen. Hun weigering om een plafond in de prijsindexering te aanvaarden is

van de theorie kan een evaluatie van de attractiehypothese ten aanzien van de migratie, de stuwende en de verzorgende sector meer vertellen, rekening houdend met de validiteit van het model als geheel. De aanpak van Botman is dynamisch, bevat een disaggregatie, maar verwaarloost ruimtelijke (interzonale) interacties.

Het MINITOP-model van Boas-Vedder (Stad en Landschap) probeert de vraag te beantwoorden wanneer woningen en stadsvoorzieningen gebouwd moeten worden. Dit faserings- of groeistrategiemodel impliceert weliswaar een „stage theory of urban growth”, maar blijkt in zijn gehele toepassing dichter bij de operationele research te staan, d.w.z. de oplossing van operationele planningproblemen voor en vanuit een gemeente (vergelijkbaar in zekere zin met de Tavistock-aanpak van de uitbreiding van Coventry). Interacties tussen de gemeente en haar omgeving vallen buiten het model hetgeen een nadelige uitwerking zou kunnen hebben op de haalbaarheid van de voorgestelde groeistrategie.

Na MINITOP kwam een model voor een grote stad aan de orde, en wel voor Rotterdam. Voor de presentatie tekenden de modelbouwers, de opdrachtgever en een organisatiedeskundige. Het model is een programmeringsmodel van het International Institute of Urban Studies te Tel Aviv. Planning is een normatief proces, vandaar dat de toepassing van optimaliseringstechnieken, te weten lineaire programmering doelmatig is, vertelde Mazor namens de modelbouwers.

Dat een dergelijke programmering in het geval van Rotterdam (resp. de Rijnmond als studie-gebied) doelmatig was, werd door Streefland namens de opdrachtgever bevestigd: programmeringsmodellen die een antwoord geven op de vraag wat er behoort te gebeuren, sluiten immers beter aan bij de planning-problemen van de stad Rotterdam dan simulatiemodellen die vertellen wat er zal gebeuren, want het is tenslotte de overheid die

de ruimtelijke ontwikkeling controleert. Er kunnen ook alternatieve meningen van wijkbewoners „bespreekbaar” worden gemaakt volgens Streefland. Het is mogelijk afwijkende „wijkmeningen” als beperkingen („verkapte doelstellingen”) in het model op te nemen, hun schaduwprijs te bepalen en het verlies aan optimaliteit (in termen van de gekozen doelstellingsfunctie te meten). In de (niet besproken) doelstellingsfunctie wordt het nut uitgedrukt in vraagprijzen van het woningaanbod en van bedrijfspanden zodat het niet denkbeeldig is dat in plaats van het welzijn van de bevolking het profijt van bepaalde belanghebbenden op de bouwmarkt wordt gemaximeerd (Van Est). Wij missen in het Rotterdamse voorbeeld een beschouwing over alternatieve evaluatietechnieken en vooral de nodige voorzichtigheid bij het toepassen van optimaliseringstechnieken waarvoor ervaren onderzoekers zoals Wilson hebben gepleit.

Van den Wall Bake (Berenschot) heeft terecht op de consequenties van een toepassing van modellen voor de betrokken organisatie en de benodigde organisatorische „software” gewezen. Maar het raadgevend bureau Berenschot biedt ook een (organisatie-)model aan wiens inpassing in de structuur van een gemeente veranderingen en een evaluatie à la Stalpers vereist.

Bij toekomstige „modellendagen” zou het aanbeveling verdienen meer ruimte te laten voor discussies. Als de inleiders preadviezen hadden ingediend was er meer tijd geweest om over belangrijke punten te gaan discussiëren: zo bijv. de vraag hoe Buchanan and Partners de problematiek van het middengebied van de Randstad modelmatig willen benaderen; welke ervaringen andere gebruikers in Nederland met modellen hebben opgedaan; welke ruimte het programmeringsmodel voor Rotterdam werkelijk voor een democratisering van het planning-proces laat (heeft gelaten).

Paul Drewe

alleen maar te begrijpen uit hun angst voor grensoverschrijding door de bonden. Op zichzelf is een beperking van die indexering helemaal niet zo onredelijk en uit een oogpunt van inflatie-bestrijding misschien zelfs wenselijk. Wat de werkgevers echter weigeren te aanvaarden is, dat van de vakbonden geen loyale medewerking aan een centralistische inkomenspolitiek meer kan worden verlangd, zolang er niets gebeurt aan de primaire inkomensverdeling. Gebleken is, dat inkomensherverdeling in de secundaire sfeer, dus via het mechanisme van de progressieve belastingtarieven en sociale verzekeringen, pas op heel lange termijn enig effect heeft op de relatieve inkomensverhoudingen. Met woorden is vaak genoeg beleden, dat een werkelijk inkomensbeleid alle inkomens moet bestrijken. De bonden hebben de weg naar een dergelijk inkomensbeleid misschien opengemaakt.

De actualiteitenrubriek Hier en Nu van de NCRV heeft onlangs FME-directeur Prins laten discussiëren met enkele stakers bij de Nederlandse Kabel-fabrieken. In dit gesprek zei Verboom, kaderlid van de Industriebond NVV,

tegen Prins: „Er is een wezenlijk verschil tussen koopkracht en prijscompensatie van het kostenpeil. Als wij zeggen koopkracht bedoelt de heer Prins dat ook kaviaar en de zeilboot en al dergelijke dingen die zo duur geworden zijn, gecompenseerd moeten worden. En daar verzetten de werknemers zich tegen”. Kaviaar en zeiljacht zijn typische symbolen van de rijkdom. In het kader van de discussie over een billijker inkomensverdeling doen deze symbolen wat karikaturaal aan, zoals de gouden horlogeketting op de buik van de klassieke kapitalist. Maar wel maakt Verboom duidelijk dat er inkomens- en statusverschillen zijn die voor de inkomens-trekkers aan de onderkant moeilijk te verkroppen zijn.

De indexclausule is in 1970 in de cao opgenomen om de reële koopkracht van lonen en salarissen op peil te houden. Als maatstaf werd toen de stijging van het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie aanvaard dat gebaseerd is op het bestedingspatroon van een werknemersgezin van vier personen met een inkomen in 1969 van 16.000 gulden. Wordt deze kostenstijging voor hogere

inkomensgroepen volledig gecompenseerd, dan treedt er volgens de bonden overcompensatie op. Werkgevers en hoger personeel hebben dat met allerlei berekeningen trachten tegen te spreken.

De leer van het grensnut en de theorie van de indifferentiecurven kunnen misschien niet het exacte bewijs van het gelijk van de bonden leveren, maar maken theoretisch wel aannemelijk dat het marginale nut van een salarisverhoging als compensatie voor gestegen kosten van levensonderhoud kleiner wordt, naarmate het inkomensniveau hoger is. Dit zou alleen onwaar kunnen zijn als aangetoond zou kunnen worden dat de belastingprogressie, die op dezelfde gedachte van gelijkmaking van het grensnut steunt, die niveauverschillen opheft. Zolang het nog meer voor de hand ligt, dat zeer hoge marginale belastingtarieven door de hoogste inkomens afgewenteld worden, lijkt het mij verdraaid moeilijk dit tegenbewijs te leveren.

A. F. van Zweeden

Richard Armand, Robert Lattès en Jacques Lesourne: The management revolution. Management Consultancy and Computer-aided Decision Making. Macdonald & Co., Londen, 1972. In Nederland uitgegeven door: Meulenhoff-Bruna, Amsterdam, 319 blz., f. 76,80.

Het zal ongeveer vier jaar geleden zijn dat Prof. Dr. H. J. van der Schroeff het plan opvatte buitenlandse zusterfaculteiten te vragen welke studieboeken op de lijsten van verplichte en aanbevolen werken voorkwamen, ten einde aan de weet te komen wat in diverse landen als de toonaangevende bedrijfseconomische literatuur moest worden beschouwd.

Het werd wat Frankrijk betreft een teleurstelling, want de boekenlijsten schreven hoofdzakelijk vertaalde Engelse en Amerikaanse werken voor. Na deze ervaring slaat men met meer dan gewone belangstelling een boek open dat de omgekeerde weg is gegaan: het is geschreven in het Frans en vertaald in het Engels.

Maar ook iemand die onwetend is van deze gang van zaken, echter niet onbekend is met het Franse onderwijs en het Franse geestesleven, kijkt door de taal sluier heen en herkent de Franse oorsprong van dit boek aan de wijze waarop de filosofische achtergronden van de problematiek een rol spelen. Het is een boek dat, zoals uit de titel blijkt, handelt over wezenlijke veranderingen — het woord revolutie wordt gebruikt — bij het besturen van organisaties. Anders gezegd, het is een boek dat de problemen van het moderne „management” behandelt, waarbij de elementaire handelingen die dit begrip omvat, zoals voorspellen, organiseren, bevelen, coördineren en actiebeheersing, aan de orde komen.

De auteurs gaan ervan uit dat aan vrijwel al onze handelingen het nemen van een beslissing voorafgaat. Het voorbereiden van beslissingen betekent in hun gedachtegang vooral het specificeren van de doeleinden, het begrenzen van de probleemstelling, het analyseren van de relaties tussen de onderscheiden deelgebieden van het probleemgebied, het doordenken van mogelijke oplossingen, het voorspellen van mogelijke gevolgen en tenslotte, als belangrijkste onderdeel van het besluitvormingsproces, het rangschikken van de mogelijke oplossingen op grond van een of meer criteria.

Ter illustratie van hun betoog en ter verduidelijking van hun doelstellingen is het betoog doorspekt met voorbeelden uit het Franse bedrijfsleven, die aantonen dat het soms gaat om het voorbereiden van een geïsoleerde, unieke beslissing, in andere gevallen om het voorbe-

reiden van een reeks samenhangende beslissingen, om een strategie.

Hoewel het volkomen juist is dat in de meeste gevallen beslissingen behoren tot het verantwoordelijkheidsgebied van degenen of de organen die leiding geven, zijn er in toenemende mate beslissingen te nemen met een repeterend karakter, die aan een mechanisch systeem kunnen worden toevertrouwd. Het gebruik van computers bij besluitvormingsprocessen is dan ook op vele gebieden mogelijk: informatieverschaffing, bedrijfseconomie, algemene economie, sociologie, marketing, stadsontwikkeling enz. In de gedachtegang van de schrijvers is de computer voor de menselijke geest wat de stoommachine betekende voor de spierkracht: de menselijke geest wordt versterkt en uitgebreid. In het tweede hoofdstuk wordt dan ook de ontwikkeling van de gekloofde vuursteen tot het kunstmatige brein boeiend beschreven. Dat we met een boek van Franse origine hebben te maken vergeten we geen ogenblik, want de theorieën van de auteurs zijn doordrenkt van het denken van Teilhard de Chardin. Lees in dit verband eens de

paragraaf gewijd aan „The externalization of the motive force”, waarin de verhouding mens-natuur wordt behandeld, of de paragraaf over „The externalization of memory” waarin de geschiedenis van het collectieve geheugen aan de orde wordt gesteld.

Het is vanzelfsprekend onmogelijk om alle onderwerpen die aan de orde komen te bespreken of zelfs maar te noemen. Wel is het belangrijk om te weten dat als een rode draad door het gehele boek het begrip „decision assistance” wordt gehanteerd, dat is het geheel van met elkaar in verband staande technieken die een rol spelen bij de besluitvorming.

Na behandeling van de geschiedenis van de „hardware” en die van de „software” gaan de auteurs met hun begrip-apparaat problemen te lijf zoals: de rentabiliteit van investeringen, stadsplanning, consumentenonderzoek. Zeer de moeite waard is ook het vierde deel dat een blik tracht te werpen in de toekomst door het extrapoleren van historische gegevens.

In de geschetste toekomstige ontwikkeling zullen volgens de schrijvers universiteiten en technische hogescholen een essentiële rol moeten spelen. We kunnen dit betoog beschouwen als een warm pleidooi voor het samengaan van onderwijs en onderzoek.

Voor degenen die geïnteresseerd zijn in besluitvormingsprocessen en in het bijzonder in de rol die daarin wordt vervuld door automatiseringsprocessen vormt dit boek boeiende lectuur, vooral omdat het niet de nadruk legt op technische ontwikkelingen, maar op de geestelijke achtergronden die daarbij in het geding zijn.

C.A. Koopman

Dr. S. W. Couwenberg: Modern socialisme; achtergrond, perspectief, ontwikkeling. Samsom-uitgeverij, Alphen aan den Rijn, 1972, 226 blz., f. 14,90.

Om twee redenen heeft Couwenberg het moderne socialisme tot object van onderzoek willen maken: le omdat in allerlei landen opnieuw een discussie gaande is over de inhoud en zin van het socialisme voor onze tijd en 2e omdat „een van de eisen die door een nieuwe generatie na 1966 aan de sociale wetenschappen is gesteld, (. . .) de eis is van politieke en maatschappelijke relevantie van het onderzoek”. Couwenberg pretendeert een historisch-sociologische benadering te hebben gevolgd en de analyse van het moderne socialisme geplaatst te hebben binnen het kader van de historisch-sociale tegenstelling tussen progressiviteit en conservatisme.

Van historisch-sociologisch onderzoek zou men verwachten dat geprobeerd wordt ideologische en organisatorische ontwikkelingen niet slechts te beschrijven, maar ook zoveel mogelijk te verklaren. Men zou bovendien verwachten dat die verklaring voor een groot deel

zou worden gezocht in het proces van verandering van de sociale en economische structuren. Couwenbergs boek heeft in dit opzicht een mager resultaat opgeleverd: hij beschrijft meer dan hij probeert te verklaren en zijn pogingen tot verklaring blijven meestal oppervlakkig.

Hoofdstuk I bespreekt enkele historische achtergronden. De vergelijking die wordt getrokken tussen liberalisme en socialisme (die beide exponent van het linkse denken worden genoemd), en de schets die wordt gegeven van het utopisme en het marxistisch socialisme, zijn veel te summier om veel zoden aan de dijk te kunnen zetten. In hoofdstuk II geeft Couwenberg een karakteristiek van het moderne democratische socialisme. „Met modern socialisme bedoel ik het democratische, postmarxistische, ondogmatische socialisme, dat zich uit de sociaal-democratische aftakking van het klassieke marxistische socialisme ontwikkeld heeft”, zegt hij. Als kenmerken